

תרגום ספרי מופת · ספר שלישי

ז'אן-ז'אק

רוסו

אמיל, או על החינוך

תרגום חדש מצרפתית

books.knowledge.org.il

מהדורה דיגיטלית ראשונה · 2026

ז'אן-ז'אק

רוסו

אמיל, או על החינוך

Émile, ou De l'éducation · 1762

תרגום מצרפתית: textify.co.il

הוצאה לאור, עריכה ועיצוב: books.knowledge.org.il

books.knowledge.org.il

Jean-Jacques Rousseau · Émile, ou De l'éducation
מהדורה ראשונה: אמסטרדם והאג, 1762. המקור הוא נחלת הכלל.
תרגום מצרפתית לעברית: textify.co.il
הוצאה לאור, עריכה ועיצוב: books.knowledge.org.il
מהדורה דיגיטלית ראשונה · 2026

כל הזכויות על התרגום, על העריכה ועל העיצוב שמורות.

תוכן העניינים

5	הקדמה
8	ספר ראשון
44	ספר שני
125	ספר שלישי
167	ספר רביעי
218	הצהרת האמונה של הכוהן מסבוייה
299	ספר חמישי
299	סופי, או האישה
386	על המסעות

הקדמה

קובץ ההרהורים וההבחנות הזה, חסר סדר וכמעט חסר רצף, נכתב בתחילה כדי לרצות אם טובה שיודעת לחשוב. בראשונה לא תכננתי אלא מסה בת עמודים אחדים, אבל הנושא סחף אותי בעל כורחי, והמסה הפכה בלי משים למעין ספר: גדול מדי, אין ספק, לעומת מה שיש בו, אבל קטן מדי לעומת העניין שהוא דן בו. היססתי זמן רב אם לפרסם אותו, ותוך כדי העבודה הוא הראה לי לא פעם שמי שכתב כמה קונטרסים עדיין אינו יודע לחבר ספר. לאחר מאמצים שלא הועילו לשפר אותו, אני סבור שעלי לתת אותו כמות שהוא, שכן חשוב בעיני להפנות את תשומת לב הציבור לכאן. ואם רעיונותי גרועים, ובכל זאת יולידו אצל אחרים רעיונות טובים, לא אבדתי את זמני לגמרי. אדם ששולח מתוך התבודדותו את דפיו אל הציבור, בלא מהללים, בלא מחנה שיגן עליהם, ואף בלי לדעת מה חושבים או אומרים עליהם, אינו צריך לחשוש שאם יטעה יקבלו את טעויותיו בלי בדיקה.

לא ארחיב על חשיבותו של חינוך טוב, ולא אתעכב להוכיח שהחינוך המקובל הוא רע. אלף אחרים עשו זאת לפני, ואיני אוהב למלא ספר בדברים שכולם יודעים. אעיר רק זאת: מאז ומעולם נשמעת זעקה אחת נגד הנוהג המקובל, ואף אחד אינו טורח להציע נהג טוב ממנו. הספרות והידע של המאה שלנו נוטים להרוס הרבה יותר מלבנות. קל לגנות בנימה של אדון; כדי להציע דרושה נימה אחרת, שהגבהות הפילוסופית מוצאת בה פחות נחת. למרות כתבים כה רבים שכל מטרתם, כך נאמר, היא התועלת הציבורית, הראשונה שבכל התועלות, האמנות לעצב אנשים, עודה נשכחת. הנושא שלי היה חדש לגמרי אחרי ספרו של לוק, ואני חושש מאוד שיישאר חדש גם אחרי ספרי.

את הילדות אין מכירים, ועל יסוד המושגים המוטעים שיש לנו עליה, כל שמרחיקים לכת כך תועים יותר. החכמים שבבני האדם נאחזים במה שחשוב שאנשים ידעו, ואינם שואלים מה ילדים מסוגלים ללמוד. הם מחפשים תמיד את האדם שבילד, ואינם חושבים על מה שהוא לפני שהוא אדם. בעיון הזה השקעתי יותר מכל, כדי שאפילו אם כל שיטתי דמיונית ושגויה, יהיה אפשר להפיק תועלת מהבחנותי. ייתכן שראיתי רע מאוד מה צריך לעשות, אבל אני מאמין שראיתי היטב

את הנושא שעליו צריך לפעול. התחילו אם כן בלימוד טוב יותר של תלמידים, שכן בוודאות גמורה אינכם מכירים אותם. ואם תקראו את הספר הזה מתוך כוונה זו, איני סבור שלא תהיה בו תועלת בשבילכם.

אשר למה שייקרא החלק השיטתי, שכל כולו כאן מהלכו של הטבע, הוא שיבלבל את הקורא יותר מכל, וממנו גם יתקפו אותי, אין ספק. ייתכן שלא בלי צדק. לא יראה לקורא שלפניו מסה על החינוך, אלא הזיותיו של חוזה חזיונות על החינוך. מה אפשר לעשות? איני כותב על פי רעיונותיהם של אחרים אלא על פי רעיונותי. איני רואה כשאר האנשים, וכבר מזמן מטיחים בי את זאת. אבל האם בידי לתת לעצמי עיניים אחרות ולהתרשם מרעיונות אחרים? לא. בידי שלא להתבצר בדעתי ושלא להאמין שאני לבדי חכם מכולם; בידי לא לשנות את תפיסתי אלא לחשווד בה. זה כל מה שאני יכול לעשות, וזה מה שאני עושה. ואם לעתים אני מדבר בלשון החלטית, לא כדי לכבוש את הקורא ברושם, אלא כדי לדבר אליו כפי שאני חושב. למה אציג בדרך של ספק דברים שאני עצמי איני מטיל בהם ספק? אני אומר בדיוק את מה שעובר בשכלי.

אני מציג את תפיסתי בחופשיות, ורחוק אני מלרצות שתהיה לה סמכות; לכן אני מצרף אליה תמיד את נימוקי, כדי שישקלו אותם וישפטו אותי. אבל אף שאיני רוצה להתעקש ולהגן על רעיונותי, אני רואה את עצמי מחויב לא פחות להציע אותם, שהרי העקרונות שבהם דעתי הפוכה מדעתם של אחרים אינם חסרי חשיבות. הם מאלה שחשוב לדעת אם הם אמת או שקר, ושבהם תלויים אושרו או אסונו של המין האנושי.

הציעו את מה שאפשר לעשות, חוזרים ואומרים לי בלי הרף. כאילו אמרו לי: הציעו לעשות את מה שעושים, או לפחות הציעו טוב כלשהו שיתמזג עם הרע הקיים. תוכנית כזאת, בעיניי מסוימים, דמיונית הרבה יותר מתוכניותי, שכן בתערובת הזאת הטוב מתקלקל והרע אינו מתרפא. מוטב בעיני ללכת בכל אחרי הנוהג המקובל מלאמץ נוהג טוב למחצה: כך תהיה באדם פחות סתירה, שהרי אין הוא יכול לשאוף בעת ובעונה אחת לשתי מטרות מנוגדות. אבות ואמהות, מה שאפשר לעשות הוא מה שאתם רוצים לעשות. האם עלי לערוב לרצונכם?

בכל תוכנית שהיא יש לשקול שני דברים: ראשית, טיבה המוחלט של התוכנית; שנית, קלות הביצוע.

בעניין הראשון די בכך שהטוב שיש בתוכנית נעוץ בטבעו של הדבר, וכבר היא קבילה ובת ביצוע כשלעצמה. כאן, למשל, די שהחינוך המוצע יהיה מתאים לאדם ומותאם כהלכה ללב האנושי.

השיקול השני תלוי ביחסים נתונים במצבים מסוימים, יחסים מקריים לדבר עצמו, ולפיכך אינם הכרחיים ויכולים להשתנות עד אין סוף. כך חינוך אחד יכול להיות בר ביצוע בשווייץ ולא בצרפת, ואחר יכול להיות בר ביצוע אצל הבורגנים ואחר אצל האצילים. מידת הקלות של הביצוע תלויה באלף נסיבות, שאין דרך לקבוע אותן אלא ביישום מסוים של השיטה בארץ זו או אחרת, במעמד זה או אחר. וכל היישומים המסוימים האלה אינם מעיקר נושאי, ולכן אינם נכנסים לתוכנית שלי. אחרים יוכלו לעסוק בהם, אם ירצו, כל אחד לפי הארץ או המדינה שלנגד עיניו. די לי בכך שבכל

מקום שבו ייוולדו אנשים אפשר יהיה לעשות מהם מה שאני מציע, ושלאחר שעשו מהם מה שאני מציע, עשו את הטוב ביותר גם בעבורם עצמם וגם בעבור הזולת. אם לא אעמוד בהתחייבות הזאת, הטעות בוודאי שלי; אבל אם אעמוד בה, יהיה זה שלא כדין לדרוש ממני יותר, שהרי זה כל מה שאני מבטיח.

ספר ראשון

הכול טוב כשהוא יוצא מידי יוצר הדברים; הכול מתנוון בידי האדם. הוא מכריח אדמה אחת להזין את יכולה של אחרת, ועץ אחד לשאת פירות של עץ אחר. הוא מערבב ומבלבל אקלימים, יסודות ועונות. הוא מטיל מום בכלבו, בסוסו, בעבדו. הוא הופך הכול על פיו, הוא מעוות כל צורה. הוא אוהב את המעוות ואת המפלצות. הוא אינו רוצה שום דבר כפי שהטבע עשה אותו, גם לא את האדם: צריך לאלף אותו לצרכיו, כמו סוס רכיבה, וצריך לעקם אותו לפי טעמו, כמו עץ בגנו.

בלי זה היה הכול רע עוד יותר, והמין שלנו אינו מוכן שיעצבו אותו למחצה. במצב שאליו הגיעו הדברים, אדם שיופקר לעצמו מרגע לידתו בתוך האחרים יהיה המעוות שבכולם. הדעות הקדומות, הסמכות, ההכרח, הדוגמה וכל המוסדות החברתיים שאנחנו שקועים בהם היו מחניקים בו את הטבע ולא היו שמים דבר במקומו. הטבע היה בו כמו שיח שהמקרה הצמיח באמצע הדרך, ועוברי הדרך ממיתים אותו עד מהרה, נחבטים בו מכל עבר וכופפים אותו לכל הכיוונים.

אליך אני פונה, אם רכה ורואה את הנולד, שידעת לסטות מן הדרך הראשית ולהגן על השיח הרך מהלם הדעות האנושיות! עבדי את הצמח הצעיר והשקי אותו לפני שימות; יום אחד פירותיו יהיו תענוגך. הקימי בעוד מועד גדר סביב נפש ילדך: אחר יכול לסמן את קו ההיקף, אבל רק את צריכה להציב בו את המחסום².

את הצמחים מעצבים בעבודת האדמה, ואת בני האדם בחינוך. אם האדם היה נולד גדול וחזק, קומתו וכוחו לא היו מועילים לו עד שהיה לומד להשתמש בהם; הם אף היו מזיקים לו, שכן היו

1. החינוך הראשון הוא החשוב מכולם, והחינוך הראשון הזה שייך ללא עוררין לנשים: אילו רצה יוצר הטבע שיהיה שייך לגברים, היה נותן להם חלב להזין בו את הילדים. פנו אם כן תמיד אל הנשים, בכל חיבוריכם על חינוך, בהעדפה ברורה. מלבד זאת שהן מצויות במקום שמאפשר להן להשגיח מקרוב יותר מן הגברים, ושהשפעתן תמיד גדולה יותר, גם ההצלחה חשובה להן הרבה יותר, שכן רוב האלמנות מוצאות את עצמן כמעט בחדסי ילדיהן, ואו הילדים נותנים להן לחוש בחריפות. לטוב או לרע, את תוצאות הדרך שבה חינוכו אותם. החוקים, שעסוקים תמיד כל כך בנכסים וכל כך מעט באנשים, מפני שהם מכוונים לשלום ולא למידה טובה, אינם נותנים לאמהות סמכות במידה מספקת. ובכל זאת מצבן בטוח יותר ממצבם של האבות, חובותיהן קשות יותר, טיפולן חשוב יותר לסדר הטוב של המשפחה, ובאופן כללי הן מחוברות יותר לילדים. יש מקרים שבהם בן שאינו מכבד את אביו יכול, במידה מסוימת, להימצא זכאי; אבל אם בשום מקרה שיהיה ילד היה נשחת טבעו עד כדי כך שלא יכבד את אמו, את זו שנשאה אותו בבטנה, שהזינה אותו בחלבה, ששנים על שנים שכחה את עצמה כדי להתמסר לו בלבד, היה צריך להמיר ולהחניק את העלוב הזה כמפלצת שאינה ראויה לראות את אור היום. האמהות, אומרים, מקלקלות את ילדיהן. בזה, ללא ספק, הן שוגות, אבל פחות מכך, אפשר, שמשחיתים אותם. האם רוצה שילדה יהיה מאושר, ושהיה מאושר כבר עכשיו. בזה היא צודקת, וכשהיא טועה באמצעים צריך להאיר את עיניה. השאפתנות, הקמצנות, העריצות, ראיית הנולד המדומה של האבות, הונחתם ואי רגישותם הקשה, פוגעות בילדים פי מאה יותר מן הרוך העיוור של האמהות. ואגב, עוד צריך לבאר את המשמעות שאני נותן לשם אם, וזה ייעשה להלן.

מונעים מן האחרים לחשוב על עזרה לוי. מופקר לעצמו, הוא היה מת בעניו לפני שהכיר את צרכיו. מתלוננים על מצב הילדות, ולא רואים שהמין האנושי היה נכרת לולא התחיל האדם את דרכו כילד.

אנחנו נולדים חלשים וזקוקים לכוח; נולדים חסרי כול וזקוקים לעזרה; נולדים טיפשים וזקוקים לכושר שיפוט. כל מה שאין לנו בלידתנו ושנוזק לו כשנהיה גדולים, את כל זה נותן לנו החינוך.

החינוך הזה בא לנו מן הטבע, או מן האדם, או מן הדברים. ההתפתחות הפנימית של כשרינו ואיברינו היא חינוך הטבע; השימוש שמלמדים אותנו לעשות בהתפתחות הזאת הוא חינוך האדם; ומה שקונה ניסיונו עצמו ביחס לדברים שמשפיעים עלינו, זה חינוך הדברים.

כל אחד מאיתנו, אם כן, מתעצב בידי שלושה מיני מורים. התלמיד שבו שיעוריהם השונים נוגדים זה את זה חונך חינוך רע ולא יהיה מעולם בהסכמה עם עצמו; זה שבו הם נופלים כולם על אותן נקודות ומכוונים לאותן תכליות, הוא לבדו הולך אל מטרתו וחי בעקיבות. הוא לבדו חונך כראוי.

והנה, מבין שלושת מיני החינוך האלה, חינוך הטבע אינו תלוי בנו כלל; חינוך הדברים תלוי בנו רק בבחינות מסוימות. חינוך האדם הוא היחיד שאנחנו שולטים בו באמת, וגם בו אנחנו שולטים רק על דרך ההנחה: כי מי יכול לקוות לכוון כליל את דבריהם ואת מעשיהם של כל הסובבים ילד?

מרגע שהחינוך הוא אומנות, הצלחתו כמעט בלתי אפשרית, שהרי שיתוף הפעולה הדרוש להצלחה אינו תלוי באיש. כל מה שאפשר לעשות בכוח מאמץ הוא להתקרב יותר או פחות אל התכלית, אבל כדי להגיע אליה צריך מזל.

ומהי התכלית הזאת? היא תכלית הטבע עצמו, וזה הוכח כרגע. מכיוון ששיתוף הפעולה בין שלושת מיני החינוך הכרחי לשלמותם, יש לכוון את שני מיני החינוך שבידינו אל זה שאין לנו שליטה בו. אבל אפשר שהמילה טבע נושאת משמעות מעורפלת מדי, וצריך לנסות לקבוע אותה כאן.

הטבע, אומרים לנו, כל כולו הרגל.² ומה פירוש הדבר? האם אין הרגלים שקונים אותם רק בכפייה ושאינם מחניקים את הטבע לעולם? כזה הוא, למשל, ההרגל של צמחים שמונעים מהם לגדול כלפי מעלה. צמח שמתחרר שומר על הנטייה שהכריחו אותו לקבל, אבל הלשד לא שינה בשל כך את כיוונו המקורי, ואם הצמח ממשיך לצמוח, המשכו חוזר להיות אנכי. וכך גם נטיותיהם של בני האדם. כל זמן שנשארים באותו מצב אפשר לשמור על הנטיות שנובעות מן ההרגל ושהן הפחות טבעיות לנו, אבל ברגע שהמצב משתנה ההרגל חדל והטבעי חוזר. החינוך, ללא ספק, כל כולו הרגל. ובכל זאת, האם אין אנשים ששוכחים ומאבדים את חינוכם ואחרים ששומרים עליו?

2. אומרים לי שמר פורמיי סבר שרציתי לדבר כאן על אמיל, ושומר זאת באיזה חיבור. יש בזה לעג אכזרי למר פורמיי או לי.
3. דומה להם למראה, אבל נטול דיבור ונטול המושגים שהדיבור מבטא, הוא לא היה יכול להביא אותם להבין את הצורך שיש לו בעזרתם, ושום דבר בו לא היה מגלה להם את הצורך הזה.
4. מר פורמיי מבטיח לנו שלא זה בדיוק מה שאומרים. ואף על פי כן נראה לי שזה נאמר בדיוק גמור בשורה שעליה התכוונתי להשיב: "הטבע, האמן לי, כל כולו הרגל". מר פורמיי, שאינו רוצה למלא את בני מינו גאוה, מגיש לנו בצניעות את מידת מוחו כמידת כושר ההבנה האנושי.

מניין בא ההבדל הזה? אם צריך לצמצם את השם טבע להרגלים שמתאימים לטבע, אפשר לחסוך מעצמנו את הבלייל הזה.

אנחנו נולדים יצורים חשים, ומרגע לידתנו הדברים הסובבים אותנו משפיעים עלינו בדרכים שונות. מרגע שאנחנו מודעים, אם אפשר לומר כך, לתחושותינו, אנחנו נוטים לחפש את הדברים שמחוללים אותן או לברוח מהם: בתחילה לפי שהתחושות נעימות לנו או לא נעימות, אחר כך לפי ההתאמה או אי ההתאמה שאנחנו מוצאים בינינו ובין הדברים האלה, ולבסוף לפי השיפוט שאנחנו מחילים עליהם על פי מושג האושר או השלמות שהתבונה נותנת לנו. הנטיות האלה מתרחבות ומתחזקות ככל שאנחנו נעשים חשים יותר ונאורים יותר, אבל ההרגלים כובלים אותן, והדעות משנות אותן יותר או פחות. לפני השינוי הזה הן מה שאני קורא לו הטבע שבנו.

אל הנטיות הראשוניות האלה צריך היה לייחס את הכול, וזה היה אפשרי אילו היו שלושת מיני החינוך שלנו רק שונים זה מזה. אבל מה עושים כשהם הפוכים? כשבמקום לחנך אדם למען עצמו רוצים לחנך אותו למען האחרים? אז אין אפשרות להתאמה. כשאדם נאלץ להילחם בטבע או במוסדות החברתיים, עליו לבחור: לעשות אדם או לעשות אורח. אי אפשר לעשות את שניהם בבת אחת.

כל חברה חלקית, כשהיא מצומצמת ומלוכדת, מתנכרת לחברה הגדולה. כל פטריוט קשה אל הזרים: הם רק בני אדם, ובעיניו הם אינם כלום⁵. החיסרון הזה הוא בלתי נמנע, אבל הוא קטן. העיקר הוא להיות טוב אל האנשים שאיתם חיים. בחוץ היה הספרטני שאפתן, קמצן ועוול, אבל בתוך חומותיו שלטו ההסתלקות מן האינטרס האישי, הצדק וההרמוניה. הישמרו מאותם קוסמופוליטים שמחפשים למרחוק בספריהם חובות שהם מבזים לקיים סביבם. יש פילוסוף שאוהב את הטטרים כדי להיפטר מן החובה לאהוב את שכניו.

האדם הטבעי (homme naturel) הוא הכול לעצמו; הוא היחידה המספרית, השלם המוחלט, ואין לו יחס אלא לעצמו או לבן מינו. האדם האזרחי הוא יחידה שברית בלבד, תלויה במכנה, וערכה ביחסה אל השלם, שהוא הגוף החברתי. המוסדות החברתיים הטובים הם אלה שיודעים להוציא את האדם מטבעו בצורה הטובה ביותר, לשלול ממנו את קיומו המוחלט ולתת לו במקומו קיום יחסי, ולהעביר את האני אל תוך היחידה המשותפת, עד שכל יחיד לא יחשוב את עצמו עוד לאחד אלא לחלק מן היחידה, ולא יחוש עוד אלא בתוך השלם. אזרח רומי לא היה קאיוס ולא לוקיוס; הוא היה רומאי, והוא אהב את מולדתו עד כדי הדרת עצמו. רגולוס טען שהוא קרתגי, שכן נעשה קניין אדוניו. מתוקף היותו זר סירב לשבת בסנאט של רומא, והיה צריך שקרתגי יצווה עליו לעשות זאת. הוא התמרמר על כך שרצו להציל את חייו. הוא ניצח, וחזר בניצחון כדי למות בייסורים. לכל זה אין קשר רב, כך נראה לי, לבני האדם שאנחנו מכירים.

5. ואכן, מלחמותיהן של הרפובליקות אכזריות ממלחמותיהן של המונרכיות. אבל אם מלחמתם של המלכים מתונה, הרי שלומם הוא הנורא: מוטב להיות אויבם מלהיות נתינם.

פדרטוס הספרטני מציג את עצמו כמועמד למועצת שלוש המאות, ונדחה. הוא חוזר לביתו שמח וטוב לב על שנמצאו בספרטה שלוש מאות אנשים טובים ממנו. אני מניח שההפגנה הזאת הייתה כנה, ויש יסוד להאמין שכך היה. הנה האזרח.

לאישה אחת מספרטה היו חמישה בנים בצבא, והיא חיכתה לידיעות מן הקרב. מגיע הילוטי; היא שואלת אותו בחרדה. חמשת בניך נהרגו. עבד שפל, זאת שאלתי אותך? ניצחנו בקרב! האם רצה אל המקדש ומודה לאלים. הנה האזרחית.

מי שרוצה לשמור בסדר האזרחי על ראשוניותם של רגשות הטבע אינו יודע מה הוא רוצה. לעולם בסתירה עם עצמו, לעולם מיטלטל בין נטיותיו ובין חובותיו, הוא לא יהיה מעולם לא אדם ולא אזרח; הוא לא יהיה טוב לא לעצמו ולא לאחרים. הוא יהיה אחד מאותם בני אדם של ימינו: צרפתי, אנגלי, בורגני. הוא לא יהיה שום דבר.

כדי להיות משהו, כדי להיות מה שאתה ואחד תמיד, צריך לעשות כפי שאתה מדבר; צריך להיות מוכרע תמיד בדבר הדרך שיש לבחור, לבחור בה בגלוי וללכת בה עד הסוף. אני מחכה שיראו לי את הפלא הזה, כדי שאדע אם הוא אדם או אזרח, או איך הוא מצליח להיות שניהם בבת אחת. מן התכליות האלה, שהן בהכרח הפוכות, באות שתי צורות חינוך נוגדות: האחת ציבורית ומשותפת, האחרת פרטית וביתית.

אתם רוצים לקבל מושג על החינוך הציבורי? קראו את "המדינה" של אפלטון. אין זה חיבור בפוליטיקה, כמחשבתם של אלה ששופטים ספרים רק לפי שמם. זה החיבור היפה ביותר על חינוך שנכתב מעודו.

כשרוצים לשלח דבר אל ארץ הדמיונות, מזכירים את משטר החינוך של אפלטון. אילו ליקורגוס היה מניח את משטרו בכתב בלבד, הייתי מוצא אותו דמיוני בהרבה. אפלטון רק טיהר את לב האדם; ליקורגוס הוציא אותו מטבעו.

החינוך הציבורי שוב אינו קיים ואינו יכול להתקיים, מפני שבמקום שאין בו עוד מולדת אין יכולים להיות אזרחים. שתי המילים האלה, מולדת ואזרח, צריכות להימחק מן הלשונות המודרניות. אני יודע היטב את הטעם לכך, אבל אינני רוצה לאמרו; הוא אינו נוגע לנושא שלי.

את המוסדות המגוחכים שקוראים להם קולו'ים אינני רואה כחינוך ציבורי. גם את החינוך של החברה אינני מביא בחשבון, מפני שחינוך זה מכון לשתי תכליות סותרות ומחטיא את שתיהן. הוא כשר רק לעשות בני אדם כפולי פנים, שתמיד נראה כאילו הם מייחסים הכול לאחרים ולעולם אינם מייחסים דבר אלא לעצמם בלבד. ומכיוון שההפגנות האלה משותפות לכולם, אין הן מוליכות שולל איש. כל המאמץ הזה לשווא.

6. יש בכמה בתי ספר, ובייחוד באוניברסיטת פריז, פרופסורים שאני אוהב, שאני מעריך מאוד, ושאיני מאמין שהם מוכשרים מאוד ללמד את הנוער כראוי, אילולא היו נאלצים ללכת אחרי הנוהג המקובל. אני מפציר באחד מהם לפרסם את תוכנית הרפורמה שחשב עליה. אפשר שבסופו של דבר יתעורר החשק לרפא את החולי, כשייראה שאינו חולי שאין לו תרופה.

מן הסתירות האלה נולדת הסתירה שאנחנו חשים בתוכנו בלי הרף. הטבע והאדם מושכים אותנו בדרכים נוגדות, ומכיוון שאנחנו נאלצים להתחלק בין הדחפים השונים האלה, אנחנו הולכים בדרך מורכבת שאינה מובילה אותנו לא לתכלית האחת ולא לאחרת. כך, מתנגשים ומיטלטלים כל ימי חיינו, אנחנו מסיימים אותם בלי שהצלחנו להשלים עם עצמנו ובלי שהיינו טובים לא לעצמנו ולא לאחרים.

נותר אם כן החינוך הביתי, או חינוך הטבע. אבל מה יהיה לאחרים אדם שחונך למען עצמו בלבד? אם אפשר היה לאחד את התכלית הכפולה שהעמדנו לעצמנו לתכלית אחת, ביטול הסתירות שבאדם היה מסיר מכשול גדול מדרכו אל האושר. כדי לשפוט בזה היה צריך לראות אותו מעוצב עד תום; היה צריך לצפות בנשיותו, לראות את התקדמותו, לעקוב אחרי מהלכו; במילה אחת, היה צריך להכיר את האדם הטבעי. אני מאמין שהקורא בכתב הזה יעשה כמה צעדים בחקירה הזאת.

וכדי לעצב את האדם הנדיר הזה, מה עלינו לעשות? הרבה, ללא ספק: למנוע שייעשה דבר. כשצריך רק להפליג נגד הרוח, מתמרנים; אבל אם הם סוער ורוצים לעמוד במקום, צריך להטיל עוגן. היזהר, נווט צעיר, שהכבל שלך לא ישתחרר ושהעוגן לא יחרוש את הקרקעית, שלא תסחף הספינה בלי שתשים לב.

בסדר החברתי, שבו כל המקומות מסומנים, כל אחד צריך להתחנך למקומו. אם יחיד שעוצב למקומו יוצא ממנו, הוא אינו כשר עוד לשום דבר. החינוך מועיל רק במידה שבה המזל מתיישב עם הייעוד שההורים קבעו; בכל מקרה אחר הוא מזיק לתלמיד, ולו רק מחמת הדעות הקדומות שנטע בו. במצרים, שבה היה הבן חייב לאמץ את מעמד אביו, הייתה לחינוך לפחות תכלית בטוחה; אבל אצלנו, שבה רק הדרגות נשארות קבועות ובני האדם מחליפים אותן בלי הרף, אין איש יודע אם בחנכו את בנו לדרגתו שלו אינו עובד נגדו.

בסדר הטבעי, מכיוון שכל בני האדם שווים, ייעודם המשותף הוא להיות אדם, ומי שחונך כראוי לייעוד הזה לא יוכל למלא בצורה רעה את הייעודים הנגזרים ממנו. אם ייעדו את תלמידי לחרב, לכנסייה או לעריכת דין, אין הדבר חשוב לי. לפני הייעוד שההורים קבעו, הטבע קורא לו לחיים האנושיים. לחיות, זה המקצוע שאני רוצה ללמד אותו. ביוצאו מידי, אני מסכים, הוא לא יהיה לא שופט, לא חייל ולא כוהן; הוא יהיה קודם כול אדם. כל מה שאדם צריך להיות הוא יידע להיות בשעת הצורך, לא פחות מכל אדם אחר, ולא יועיל למזל להזיז אותו ממקומו: הוא יהיה תמיד במקומו. *Occupavi te, fortuna, atque cepi : omnesque aditus tuos interclusi, ut ad me aspirare non posses*⁷ [הקדמתי אותך, מזל, ולכדתי אותך; סתמתי את כל נתיביך, כדי שלא תוכל להגיע אליי].

הלימוד האמיתי שלנו הוא לימוד מצב האדם. מי שבינינו יודע לשאת הכי טוב את הטוב ואת הרע שבחיים האלה הוא לטעמי המחונך ביותר. מכאן נובע שהחינוך האמיתי מצוי פחות בכללים ויותר

7. שיחות טוסקולניות, ה.

בתרגול. אנחנו מתחילים ללמוד כשאנחנו מתחילים לחיות; חינוכנו מתחיל איתנו; המלמד הראשון שלנו הוא המינקת. ואכן, המילה חינוך נשאה אצל הקדמונים משמעות אחרת מזו שאנחנו נותנים לה היום: היא הייתה מורה על הזנה. *Educit obstetrix*, אומר וארו, *educat nutrix, instituit paedagogus, docet magister* [המייילדת מוציאה לאוויר העולם, המינקת מזינה, הפדגוג מדריך, המורה מלמד]. כך החינוך, ההדרכה וההוראה הם שלושה דברים שונים בתכליתם כשם ששונים האומנת, המלמד והמורה. אבל ההבחנות האלה אינן מובנות כראוי, וכדי שהילד יוכל כראוי עליו ללכת אחרי מדריך אחד בלבד.

עלינו אם כן להרחיב את מבטנו ולראות בתלמיד שלנו את האדם המופשט, את האדם החשוף לכל תאונות החיים האנושיים. אילו נולדו האנשים קשורים לאדמתה של ארץ אחת, אילו נמשכה אותה עונה לאורך כל השנה, אילו היה כל אדם מחזיק בהונו באופן שלא יוכל לעולם לשנותו, היה הנוהג המקובל טוב מבחינות מסוימות: הילד שחונך לקראת מעמדו, ושלא יצא ממנו לעולם, לא היה יכול להיחשף לקשייו של מעמד אחר. אבל לנוכח התנודתיות של ענייני אדם, לנוכח הרוח הנרגשת והתזזיתית של המאה הזאת, שמהפכת הכול מדור לדור, האם אפשר להעלות על הדעת שיטה חסרת שחר יותר מלחנך ילד כאילו לא יהיה עליו לצאת מחדרו לעולם, כאילו יהיה מוקף תמיד במשרתיו? אם יעשה האומלל צעד אחד על פני האדמה, אם ירד מדרגה אחת, אבוד הוא. זה אינו מלמד אותו לשאת את הכאב; זה מאלף אותו לחוש בו.

חושבים רק על לשמור על הילד; זה לא די. צריך ללמד אותו לשמור על עצמו כשהיה אדם, לשאת את מכות הגורל, לעמוד בפני העושר ובפני העוני, לחיות אם צריך בקרחוני איסלנד או על סלע מלטה הצורב. לשווא תנקטו אמצעי זהירות כדי שלא ימות; בכל זאת יהיה עליו למות. וגם אם מותו לא יהיה פרי טיפולכם, עדיין הוא טיפול שלא הובן כראוי. חשוב פחות למנוע ממנו למות, וחשוב יותר לגרום לו לחיות. לחיות אינו לנשום, אלא לפעול: לעשות שימוש באיבריו, בחושינו, בכוחותינו, בכל חלקינו שמעניקים לנו את ההרגשה שאנחנו קיימים. מי שחי הכי הרבה אינו מי שמנה את מספר השנים הגדול ביותר, אלא מי שחש את החיים במידה הגדולה ביותר. יש שנקבר בגיל מאה ומת כבר ביום שבו נולד. מוטב היה לו לרדת לקבר בנעוריו, אילו חי לפחות עד אז.

כל חוכמתנו עשויה דעות קדומות של עבדים, וכל מנהגינו כל כולם שעבוד, מצר וכפייה. האדם המתורבת נולד, חי ומת בעבדות: כשהוא נולד תופרים אותו בחיתולים, כשהוא מת מסמרים אותו בארון; כל זמן שהוא נושא צורת אדם, מוסדותינו אוסרים אותו בשלשלאות.

אומרים שמיילדות רבות טוענות שבלישת ראשם של הרכים הנולדים נותנת לו צורה נאותה יותר. ואנחנו מרשים זאת! כנראה ראשינו יצאו פגומים מידי יוצר הווייתנו: עלינו לעצב אותם מבחוץ בידי המייילדות ומבפנים בידי הפילוסופים. הקאריבים מאושרים מאיתנו פי אחד וחצי.

"אך יצא הילד מרחם אמו, אך זכה בחופש להניע את גפיו ולפשוט אותן, וכבר נותנים לו כבלים חדשים. מחתלים אותו, משכיבים אותו כשראשו מקובע ורגליו מיושרות וידיו שמוטות לצדי גופו; הוא מוקף מטליות ותחבושות מכל סוג, שאינן מניחות לו לשנות את תנוחתו. אשריו אם לא הידקו אותו עד כדי כך שאינו יכול לנשום, ואם נזהרו להשכיב אותו על הצד כדי שהנוזלים שעליו להוציא מפיו יוכלו לנזול מעצמם, שהרי לא יהיה חופשי להסב את ראשו לצד ולהקל על יציאתם".

הרך הנולד צריך לפשוט את גפיו ולהניע אותן כדי להוציא אותן מן הקיפאון שבו שהו זמן כה רב, מכורבלות בפקעת אחת. פושטים אותן, זה נכון, אבל מונעים מהן לזוז; משעבדים אפילו את הראש בכיסויי ראש. דומה שחוששים שייראה כאילו הוא חי.

וכך הדחף של חלקיו הפנימיים של גוף השואף לגדול נתקל במכשול שאין להתגבר עליו דווקא בתנועות שהוא דורש ממנו. הילד מתאמץ בלי הרף לשווא, והמאמץ מכלה את כוחותיו או מעכב את התפתחותם. בשק השפיר היה צר לו פחות, מעיק עליו פחות ולחוץ פחות משהוא בחיתוליו. אני לא רואה מה הועיל לו להיוולד.

חוסר התנועה והכפייה שבהם מחזיקים את גפיו של הילד מוכרחים להפריע למחזור הדם ולמחזור הליחות, למנוע מן הילד להתחזק ולגדול, ולקלקל את מבנה גופו. במקומות שבהם אין נוהגים באמצעי הזהירות המופרזים האלה, כל האנשים גבוהים, חזקים ובנויים כהלכה⁸. הארצות שבהן מחתלים את הילדים הן הארצות השוקקות גיבנים, פיסחים, עקומי רגליים, קשויי מפרקים, חולי רככת ובעלי מום מכל סוג. מחשש שהגוף יתעוות בשל תנועות חופשיות, ממהרים לעוות אותו במכש. היו משתקים אותם בחפץ לב כדי שלא ייפגעו.

האם כפייה אכזרית כל כך יכולה שלא להשפיע על מצב רוחם ועל מזגם? הרגש הראשון שלהם הוא רגש של כאב ושל סבל: בכל התנועות שהם זקוקים להן הם מוצאים רק מכשולים. אומללים מפושע בכבלים, הם מתאמצים לשווא, מתרגזים וצועקים. הקולות הראשונים שלהם, אתם אומרים, הם בכי? אין פלא: אתם מסכלים את רצונם מרגע שנולדו; המתנות הראשונות שהם מקבלים מכם הן שלשלאות; היחס הראשון שהם חווים הוא ייסורים. כשאין להם דבר חופשי מלבד הקול, איך לא ישתמשו בו כדי להתלונן? הם צועקים מן הרע שאתם עושים להם. אילו ככלו גם אתכם כך, הייתם צועקים חזק יותר מהם.

מניין בא המנהג הנטול תבונה הזה? ממנהג המנוגד לטבע. מן היום שהאמהות, בבזון לחובתן הראשונה, לא רצו עוד להניק את ילדיהן, נאלצו למסור אותם לידי נשים שכירות. ואלה, שנעשו כך אמהות לילדים זרים שהטבע לא אמר להן עליהם דבר, חיפשו רק איך לחסוך מעצמן טרחה. ילד חופשי היה מצריך השגחה בלי הרף, אבל כשהוא קשור היטב מניחים אותו בפינה ולא

8. נוניוס מרקלוס.

9. תולדות הטבע, כרך ד.

10. ראו את ההערה 15 של הספר הראשון הזה.

מתעניינים בצעקותיו. ובלבד שלא יהיו הוכחות להזנחתה של המינקת, ובלבד שהיונק לא ישבור יד או רגל, מה זה חשוב אם ימות או יישאר נכה כל ימיו? משמרים את גפיו על חשבון גופו, ויקרה מה שיקרה, המינקת פטורה מאשמה.

האמהות המתוקות האלה, שנפטרו מילדיהן ומתמסרות בשמחה לשעשועי העיר, האם הן יודעות בכלל איזה יחס מקבל הילד בחיתוליו שם בכפר? בכל טרדה קטנה תולים אותו על מסמר כצורר סמרטוטים, ובזמן שהמינקת עוסקת בענייניה בלי למהר, האומלל נשאר תלוי כך כצלוב. לכל מי שנמצא במצב הזה היו פנים סגולות: החזה היה לחוץ מאוד ולא הניח לדם לזרום, והדם עלה אל הראש. חשבו שהחולה שקט מאוד, מפני שלא היה בו כוח לצעוק. אני לא יודע כמה שעות יכול ילד להישאר במצב הזה בלי לאבד את חייו, אבל אני מפקפק שהדבר יכול להימשך זמן רב. הנה, אני סבור, אחת הנוחיות הגדולות של החיתול.

טוענים שילדים חופשיים עלולים לתפוס תנוחות רעות ולעשות תנועות שיזיקו למבנה הנכון של גפיהם. זה אחד מאותם נימוקים ריקים של חוכמתנו המדומה, שאף ניסיון מעולם לא אישר אותם. מכל המון הילדים שאצל עמים נבונים מאיתנו גדלים בחופש מלא של גפיהם, אין רואים אפילו אחד שנפגע או נעשה בעל מום! הם אינם מסוגלים לתת לתנועותיהם את העוצמה שתהפוך אותן למסוכנות, וכשהם תופסים תנוחה מאולצת, הכאב מזהיר אותם מהר לשנות אותה.

עוד לא עלה בדעתנו לחתל את גורי הכלבים או את גורי החתולים. האם רואים שההזנחה הזאת מסבה להם איזה נזק? ילדים כבדים יותר, מסכים; אבל ביחס לכך הם גם חלשים יותר. בקושי הם מצליחים לזוז, אז איך ייפגעו? אם ישכיבו אותם על הגב, הם ימותו בתנוחה הזאת, כמו הצב, בלי שיוכלו לעולם להתהפך.

לא דיין שחדלו להניק את ילדיהן, הנשים חדלות לרצות ללדת אותם. זו תוצאה טבעית. משעה שמעמד האם נעשה מכביד, מוצאים מהר דרך להיפטר ממנו לגמרי. רוצים לעשות מלאכה חסרת תועלת כדי להתחיל בה שוב ושוב, והמשיכה שניתנה כדי להרבות את המין מופנית לרעתו. המנהג הזה, בתוספת שאר סיבות הדלדול, מבשר לנו את גורלה הקרוב של אירופה. המדעים, האמנויות, הפילוסופיה והמידות שהיא מולידה לא יאחרו להפוך אותה למדבר. היא תאוכלס בחיות פרא, ותושביה לא ישתנו בהרבה.

ראיתי לפעמים את התרגיל הקטן של נשים צעירות שמעמידות פנים שהן רוצות להניק את ילדיהן. הן יודעות לגרום לכך שילחצו עליהן לזנוח את הגחמה הזאת: בעורמה הן מערבות בעניין את הבעלים, את הרופאים ובעיקר את האמהות. בעל שיעז להסכים שאשתו תניק את ילדה יהיה אדם אבוד. יעשו ממנו רוצח שרוצה להיפטר ממנה. בעלים נבונים, יש להקריב את אהבת האב על מזבח השלום. אשריכם שבכפר נמצאות נשים מרוסנות יותר מנשותיכם! ואשריכם שבעתיים אם הזמן שנשותיכם מרוויחות אינו מיועד לאחרים מלבדכם!

חובתן של הנשים אינה מוטלת בספק, אבל יש מתדיינים אם, משעה שהן בזות לה, אין זה הבדל לילדים אם יינקו מחלבן או מחלב של אחרת. אני רואה את השאלה הזאת, שהרופאים הם

שופטיה, כמוכרעת לפי משאלתן של הנשים. ומצדי, הייתי סבור גם אני שמוטב שהילד יינק חלב של מינקת בריאה מחלבה של אם מקולקלת, אילו היה עליו לחשוש מרעה חדשה מאותו הדם עצמו שממנו נוצר.

אבל האם יש לבחון את השאלה רק מצדה הגופני? האם הילד זקוק פחות לטיפולה של אם מאשר לשדיה? נשים אחרות, ואפילו חיות, יוכלו לתת לו את החלב שהיא מונעת ממנו; לדאגה האימהית אין תחליף. מי שמניקה את ילדה של אחרת במקום את ילדה שלה היא אם רעה, ואיך תהיה מינקת טובה? היא תוכל להיות כזאת, אבל לאט, ויהיה צורך שההרגל ישנה את הטבע. והילד המזונח יספיק למות מאה פעמים לפני שמינקתו תחוש כלפיו רוח של אם.

דווקא מן היתרון הזה נובע חיסרון שדי בו לבדו כדי לשלול מכל אישה בעלת לב את העוז למסור את ילדה להנקה אצל אחרת: והוא שהיא חולקת את זכות האם, או נכון יותר, מעבירה אותה לאחרת; שהיא רואה את ילדה אוהב אישה אחרת כמוה ואף יותר ממנה; שהיא חשה שהרוך שהוא שומר לאמו שלו הוא חסד, ושהרוך שיש לו לאמו המאמצת הוא חובה. שהרי במקום שבו מצאתי טיפול של אם, האין אני חייב מסירות של בן?

הדרך שבה מתקנים את החיסרון הזה היא להחדיר לילדים בוז למינקות שלהם, בכך שמתייחסים אליהן כאל שפחות לכל דבר. כשתם שירותן, לוקחים את הילד או משלחים את המינקת. מרוב שמקבלים אותה ברוע, גורמים לה להימנע מלבוא לראות את יונקה. כעבור כמה שנים הוא כבר לא רואה אותה ולא מכיר אותה. האם שסבורה שהיא באה במקומה ושהיא מתקנת את הזנחתה באכזריותה, טועה. במקום לעשות מיונק שנתלש מטבעו בן רך לב, היא מאלפת אותו לכפיות טובה. היא מלמדת אותו לבוז יום אחד לזו שנתנה לו את החיים, כשם שבו לזו שהניקה אותו מחלבה.

כמה הייתי מכביר דברים בנקודה הזאת, אלמלא היה כה מדכא לחזור לשווא על נושאים מועילים! הדבר הזה קשור ליותר דברים משחושבים. אתם רוצים להחזיר כל אחד לחובותיו הראשונות? התחילו באמהות. תשתוממו לראות אילו שינויים תחוללו. הכול נובע בזה אחר זה מן הקלקול הראשון הזה: הסדר המוסרי כולו משתבש; הטבעי כבה בכל הלבבות; בתוך הבתים האוויר נעשה פחות חי; המחזה הנוגע ללב של משפחה שזה עתה נולדה שוב אינו קושר אליו את הבעלים ואינו מחייב עוד זרים לנהוג בכבוד; מכבדים פחות אם שאין רואים את ילדיה; אין עוד ישיבת קבע במשפחות; ההרגל שוב אינו מחזק את קשרי הדם; אין עוד אבות ולא אמהות ולא ילדים ולא אחים ולא אחיות. כולם כמעט שאינם מכירים זה את זה, אז איך יאהבו זה את זה? כל אחד חושב רק על עצמו. כשהבית כולו בדידות עצובה, אין מנוס מללכת ולהתבדר במקום אחר.

אבל שיסכימו האמהות להניק את ילדיהן, והמידות יתקנו מעצמן, רגשות הטבע יתעוררו בכל הלבבות, המדינה תתאכלס מחדש. הנקודה הראשונה הזאת, היא לבדה, תחבר הכול יחד. המשיכה שבחיי הבית היא הסם הנגדי הטוב ביותר למידות הרעות. הטרדה שבילדים, שנחשבת למעיקה, נעשית נעימה. היא הופכת את האב ואת האם לנחוצים יותר וליקרים יותר זה לזה, והיא

מהדקת ביניהם את קשר הנישואים. כשהמשפחה חיה ושוקקת, מלאכות הבית הן העיסוק היקר ביותר לאישה והשעשוע המתוק ביותר לבעל. וכך מתיקון העוול האחד הזה תנבע עד מהרה רפורמה כללית, ועד מהרה יחזור הטבע לכל זכויותיו. רק תשובנה הנשים להיות אמהות, ועד מהרה ישובו הגברים להיות אבות ובעלים.

דברים מיותרים! אפילו השיעמום מתענוגות החברה אינו מחזיר לעולם לתענוגות ההם. הנשים חדלו להיות אמהות; הן לא תהיינה עוד; הן לא רוצות עוד להיות. ואפילו היו רוצות, בקושי היו יכולות. עכשיו, כשהמנהג ההפוך מושרש, כל אחת תצטרך להיאבק בהתנגדותן של כל הנשים שסביבה, שחברו יחד נגד דוגמה שהאחת לא נתנה והאחרות לא רוצות ללכת בעקבותיה.

ואף על פי כן נמצאות עוד לפעמים צעירות בעלות טבע טוב, שמעיוות בעניין הזה לעמוד נגד שלטון האופנה ונגד צעקות בנות מינן, ומקיימות בגבורה ישרה את החובה המתוקה כל כך שהטבע מטיל עליהן. מי ייתן וירבה מספרן בכוח המשיכה של הטובות המיועדות למי שמתמסרות לכך! בהסתמך על מסקנות שההסקה הפשוטה ביותר מניבה, ועל תצפיות שמעולם לא ראיתי שהופרכו, אני מעז להבטיח לאמהות הראויות האלה מסירות איתנה וקבועה מצד בעליהן, רוך בן אמיתי מצד ילדיהן, הערכה וכבוד מן הציבור, לידות קלות בלי תאונה ובלי סיכוכים, בריאות חזקה ועמידה, ולבסוף את העונג לראות יום אחד את בנותיהן הולכות בעקבותיהן ומובאות כדוגמה לבנותיהן של אחרות.

אין אם, אין ילד. החובות שביניהם הדדיות, ואם צד אחד ממלא אותן ברישול, הצד האחר יזניח אותן. על הילד לאהוב את אמו לפני שהוא יודע שזו חובתו. אם קול הדם אינו מתחזק בכוח ההרגל והטיפול, הוא דועך בשנים הראשונות, והלב מת, אם אפשר לומר כך, עוד לפני שנולד. כך, מן הצעדים הראשונים, אנחנו כבר מחוץ לטבע.

יוצאים ממנו גם בדרך הנגדית: כשאישה, במקום להזניח את חובות האם, מגזימה בהן; כשהיא עושה מילדה אליל; כשהיא מגדילה את חולשתו ומזינה אותה כדי שלא יחוש בה; וכשבתקווה לחלץ אותו מחוקי הטבע היא מרחיקה ממנו כל פגיעה מכאיבה, בלי לחשוב כמה תאונות וכמה סכנות היא מערימה על ראשו בעתיד הרחוק בשל אי נוחות שהיא חוסכת ממנו לרגע אחד, וכמה אכזרית הזהירות הזאת, שמאריכה את חולשת הילדות אל תוך עמלם של אנשים בוגרים. תטיס, מספרת האגדה, טבלה את בנה במימי הסטיקס כדי לעשות אותו בלתי פגיע. האלגוריה הזאת יפה וברורה. האמהות האכזריות שאני מדבר עליהן נוהגות אחרת: מרוב שהן טובלות את ילדיהן בפינוק, הן מכינות אותם לסבל, הן פותחות את נקבוביותיהם לפגעים מכל מין, ואין ספק שיהיו להם לטרף כשיגדלו.

התבוננו בטבע וצאו בדרך שהוא מתווה לכם. הוא מאמן את הילדים בלי הרף; הוא מקשיח את מזגם במבחנים מכל סוג; הוא מלמד אותם מוקדם מהו עמל ומהו כאב. השיניים הבוקעות מעלות בהם חום; התקפי מעיים חדים מביאים עליהם פרכוסים; שיעולים ממושכים חונקים אותם; תולעים מייסרות אותם; עודף הדם מקלקל את דמם; שמרים שונים מתססים בו וגורמים פריחות

מסוכנות. כמעט כל הגיל הרך הוא חולי וסכנה: מחצית הילדים הנולדים מתים לפני גיל שמונה. משעברו המבחנים, הילד יצא מהם מחוץ, ומשעה שהוא יכול להשתמש בחיים, יסודם נעשה מובטח יותר.

זה כללו של הטבע. מדוע אתם מתנגדים לו? האינכם רואים שבעודכם סבורים שאתם מתקנים אותו, אתם הורסים את מעשהו ומונעים את פעולת טיפולו? לעשות מבחן את מה שהוא עושה מבפנים, זה בעיניכם להכפיל את הסכנה; ולהפך, בכך מפזרים אותה ומתישים אותה. הניסיון מלמד שבקרוב ילדים שגודלו בעדינות התמותה גדולה אף יותר. כל עוד אין חורגים ממידת כוחותיהם, הסיכון שבהפעלתם קטן מן הסיכון שבחיסכון בהם. אמנו אותם אפוא לפגיעות שיהיה עליהם לשאת ביום מן הימים. הקשיחו את גופם נגד פגעי העונות, האקלימים והיסודות; נגד הרעב, הצמא והעייפות; טבלו אותם במי הסטיקס. לפני שהגוף קונה לו הרגל, אפשר להקנות לו בלי סכנה כל הרגל שרוצים; אבל משהתייזב, כל שינוי נעשה מסוכן לו. ילד יעמוד בשינויים שמבוגר לא יעמוד בהם: סיביו, רכים וגמישים, מקבלים בלי מאמץ את הצורה שנותנים להם; סיביו של המבוגר, שהוקשחו, אינם משנים עוד את הצורה שקיבלו אלא בכוח. אפשר אפוא לעשות ילד לחסון בלי לסכן את חייו ואת בריאותו; ואפילו היה בכך סיכון, גם אז אין להתלבט. שכן אלה סיכונים שאינם נפרדים מחיי האדם, ומה טוב יותר מלהשליך אותם על אותו פרק בחיים שבו הם מזיקים פחות מכול?

ילד נעשה יקר יותר ככל שהוא מתבגר. לערכו כאדם מתווסף ערכו של הטיפול שהושקע בו; לאובדן חייו מתווספת בו ההרגשה של המוות. לכן, כשדואגים לשמירת חייו, יש לחשוב קודם כול על העתיד; יש לחשל אותו נגד פגעי הנעורים לפני שיגיע אליהם. שאם ערכם של החיים עולה עד הגיל שבו הם נעשים מועילים, איזו שטות היא לחסוך מן הילדות כמה מכאובים ולהרבות אותם בגיל התבונה? האם אלה שיעוריו של המורה?

גורלו של האדם הוא לסבול בכל עת. אפילו הדאגה לשמירת חייו כרוכה בעמל. אשרי מי שבילדותו אינו מכיר אלא מכאובים גופניים! מכאובים אכזריים פחות, מכאיבים פחות מן האחרים, ולעתים רחוקות בהרבה מהם הם מביאים אותנו לוותר על החיים. אין מתאבדים מכאבי השיגדון; כמעט רק כאבי הנפש מולידים ייאוש. אנחנו מרחמים על גורל הילדות, ועל גורלנו שלנו היה ראוי לרחם. המכאובים הגדולים שלנו באים לנו מאיתנו.

ילד נולד וצועק; ילדותו הראשונה עוברת בבכי. פעם מנענעים אותו ומחניפים לו כדי להרגיעו, פעם מאיימים עליו ומכים אותו כדי להשתקו. או שאנחנו עושים מה שנראה לו, או שאנחנו דורשים ממנו מה שנראה לנו; או שאנחנו נכפפים לגחמותיו, או שאנחנו כופפים אותו לגחמותינו. אין דרך אמצע: או שהוא נותן פקודות או שהוא מקבל אותן. כך מושגיו הראשונים הם שלטון ועבדות. לפני שהוא יודע לדבר הוא מצווה; לפני שהוא יכול לפעול הוא מציית; ולפעמים מענישים אותו לפני שהוא מסוגל להכיר את חטאיו, או נכון יותר, לפני שהוא מסוגל לחטוא. כך יוצקים מוקדם אל לבו הצעיר את היצרים שאחר כך תולים אותם בטבע, ואחרי שטרחנו לעשות אותו רע, אנחנו מתלוננים שהוא כזה.

ילד מעביר שש או שבע שנים בדרך הזאת בידי הנשים, קרבן לגחמתן ולגחמתו שלו. ואחרי שלימדו אותו זה וזה, כלומר אחרי שהעמיסו על זיכרוננו מילים שאינו יכול להבין או דברים שאין לו בהם שום תועלת; אחרי שחנקו את הטבעי שבו ביצרים שהולידו בו, מעבירים את היצור המלאכותי הזה לידי של מלמד, והוא משלים את פיתוח הנבטים המלאכותיים שהוא מוצא כבר מגובשים, ומלמד אותו הכול חוץ מלהכיר את עצמו, חוץ מלהפיק תועלת מעצמו, חוץ מלדעת לחיות ולעשות את עצמו מאושר. ולבסוף, כשהילד הזה, עבד ועריץ בעת ובעונה אחת, מלא ידע וחסר שכל ישר, רפה גוף ורפה נפש במידה שווה, מושלך אל העולם, ובהציגו שם את אי כשרונו, את גאוותו ואת כל מידותיו הרעות, הוא מביא את הרואים לקונן על אומללותו ועל שחיתותו של המין האנושי. אבל טועים: זה האדם של גחמותינו, והאדם של הטבע עשוי אחרת.

רוצים אפוא שישמור על צורתו המקורית? שמרו עליה מן הרגע שהוא בא לעולם. ברגע שהוא נולד, קחו אותו לרשותכם ואל תעזבו אותו עד שיהיה איש; בלי זה לא תצליחו לעולם. כשם שהמינקת האמיתית היא האם, כך המלמד האמיתי הוא האב. שיתאמו ביניהם בסדר תפקידיהם כמו גם בשיטתם, ושמיידי האחד יעבור הילד לידי האחר. אב נכון ומוגבל יחנך אותו טוב יותר מן המורה המוכשר ביותר בעולם, שכן המסירות ממלאת את מקום הכישרון טוב יותר משהכישרון ממלא את מקום המסירות.

אבל העסקים, המשרות, החובות... אה, החובות! האחרונה שבהן, מן הסתם, היא חובת האב¹¹? אין להתפלא שאדם שאשתו בזה להניק את פרי איחודם בו מצדו לחנך אותו. אין תמונה מקסימה מתמונת המשפחה, אבל קו אחד שהוחטא מעוות את כל האחרים. אם בריאותה של האם חלשה מכדי שתהיה מינקת, יהיו לאב עסקים רבים מכדי שיהיה מלמד. הילדים, שהורחקו ופוזרו בפנסיונים, במנזרים ובבתי ספר, ייקחו את אהבת בית אביהם למקום אחר, או נכון יותר, יחזירו אל הבית את ההרגל לא להיקשר לשום דבר. האחים והאחיות כמעט שלא יכירו זה את זה. כשכולם יתאספו באירוע חגיגי, אפשר שיהיו מנומסים מאוד זה אל זה; הם יתייחסו זה לזה כזרים. משאין עוד קרבה בין בני המשפחה, משחברת המשפחה אינה עוד מתיקות החיים, אין מנוס מלהיעזר במידות מקולקלות כדי למלא את מקומה. מי הוא האדם הטיפש כל כך שאינו רואה את השרשרת שבכל זה?

אב שמוליד ילדים ומפרנס אותם עושה בכך רק שליש ממישמתו. הוא חייב אנשים למין שלו, הוא חייב לחברה אנשים חברתיים, הוא חייב אזרחים למדינה. כל אדם שיכול לשלם את החוב המשולש הזה ואינו משלם אותו הוא אשם, ואשם יותר, אולי, כשהוא משלם אותו בחצי. מי שאינו יכול למלא את חובות האב אינו זכאי להיות אב. אין עוני, אין טרדות עבודה ואין חשש מדעת הקהל שיפטר אותו מלפרנס את ילדיו ומלחנך אותם כמו ידיו. קוראים, בעניין הזה אתם יכולים

11. כשקוראים בפלוטרקוס שקאטו הצנוור, שמשל ברומא בכבוד רב כל כך, חנך את בנו במו ידיו מן העריסה, ובדקדוק כזה שהיה מניח הכול כדי להיות נוכח כשהמינקת, כלומר האם, הזיזה אותו ורחצה אותו; כשקוראים בסואטוניוס שאוגוסטוס, אדון העולם, שאותו כבש ובו שלט בעצמו, לימד במו ידיו את נכדיו לכתוב ולשחות, ואת יסודות המדעים, והחזיק אותם סביבו בלי הרף; אי אפשר להתאפק מצחוק על אותם אנשים טובים וקטנים מאותה תקופה, שמצאו שעשוע בשטויות כאלה, מוגבלים מדי, אין ספק, מכדי לדעת להתפנות לעסקים הגדולים של האנשים הגדולים של ימינו.

להאמין לי. אני מנבא לכל מי שיש בו לב ומזניח חובות קדושות כאלה, שיזיל על חטאו דמעות מרות זמן רב, ולא ימצא לו נחם לעולם.

ואילו מה עושה אותו איש עשיר, אותו אב למשפחה שטרוד כל כך ונאלץ, לדבריו, להפקיר את ילדיו? הוא משלם לאדם אחר שימלא את התפקידים האלה, שהם לו למשא. נפש מכורה! אתה חושב שבכסף אתה נותן לבנך אב אחר? אל תטעה: אפילו מורה אינך נותן לו, אלא משרת. עוד מעט יעשה גם מבנך משרת כמוהו.

מרביתם לנמק מה הן תכונותיו של מחנך טוב. הראשונה שהייתי דורש, והיא לבדה מניחה הרבה אחרות, היא שלא יהיה אדם למכירה. יש מקצועות אצילים כל כך, שמי שעושה אותם בשביל כסף מראה בכך שאינו ראוי לעשותם: כזה הוא מקצועו של איש הצבא, וכזה מקצועו של המורה. אז מי יחנך את בני? כבר אמרתי לך: אתה בעצמך. אני לא יכול. אתה לא יכול? ... אז עשה לך חבר. אין בידי עצה אחרת.

מחנך! הו, איזו נפש נשגבה! ... ובאמת, כדי לעשות אדם צריך להיות או אב או יותר מאדם בעצמך. זה התפקיד שאתם מפקידים בשלוות נפש בידי שכירי חרב.

כל שחושבים על זה יותר, כך מבחינים בקשיים חדשים. היה צריך שהמחנך יחונך בעבור תלמידו, שמשרתיו יחונכו בעבור אדונם, שכל הקרבים אליו יקבלו תחילה את הרשמים שעליהם להעביר לו; היה צריך לעלות מחינוך לחינוך עד מי יודע לאן. איך אפשר שילד יחונך היטב בידי מי שלא חונך היטב בעצמו?

האם בן התמותה הנדיר הזה אינו בנמצא? איני יודע. בימי שפלות אלה, מי יודע לאיזו דרגה של מידה טובה יכולה נפש אנושית להגיע עוד? אבל נניח שמצאנו את הפלא הזה. מתוך בחינת מה שעליו לעשות נראה מה עליו להיות. מה שנראה לי כבר מעתה הוא שאב שיחוש את כל ערכו של מחנך טוב יחליט לוותר עליו, שכן יעלה לו יותר עמל להשיג אותו מלהיות הוא עצמו מחנך כזה. הוא רוצה לעשות לו חבר? שיחנך את בנו להיות חברו. בכך הוא פטור מלחפש חבר במקום אחר, והטבע כבר עשה מחצית העבודה.

אדם שאיני מכיר ממנו אלא את מעמדו שלח להציע לי לחנך את בנו. ללא ספק כיבד אותי בכך מאוד; אבל במקום להתלונן על סירובי, מוטב שישבח את שיקול דעתי. אילו קיבלתי את הצעתו וטעיתי בשיטתי, היה זה חינוך שנכשל; ואילו הצלחתי, היה זה גרוע בהרבה. בנו היה מתכחש לתוארו; הוא לא היה רוצה להיות נסיך עוד.

חדור אני יותר מדי בגדולת חובותיו של מלמד, וחש יותר מדי באי יכולתי, מכדי שאקבל אי פעם תפקיד כזה מכל צד שיוצע לי; ואפילו שיקול הידידות יהיה בעיניי רק טעם נוסף לסירוב. אני מאמין שאחרי קריאת הספר הזה מעטים יתפתו להציע לי זאת, ואת אלה שעוד עלולים להתפתות אני מבקש שלא יטרחו עוד טרחה מיותרת. בעבר ניסיתי את המקצוע הזה למדי כדי להיות בטוח שאיני מתאים לו, ומצבי היה פוטר אותי ממנו גם אם כישוריי היו עושים אותי מוכשר לו. סברתי

שאני חייב את ההצהרה הפומבית הזאת למי שנראה שאינם מכבדים אותי די כדי להאמין שאני כן בהחלטותיי ושיש להן על מה לסמוך.

משאני מסוגל למלא את המשימה המועילה ביותר, אעז לפחות לנסות את הקלה ביותר. כמו רבים אחרים, לא אשלח יד במעשה אלא בעט, ובמקום לעשות את הדרוש, אשתדל לאמרו.

אני יודע שבמעשים כמו זה המחבר, שנוח לו תמיד בתוך שיטות שהוא פטור מליישם אותן, מחלק בלי מאמץ כללים יפים הרבה שאי אפשר לקיים אותם; ושבהיעדר פרטים ודוגמאות, גם מה שהוא אומר ואפשר ליישמו נשאר ללא שימוש, כשלא הראה כיצד מיישמים אותו.

לכן החלטתי לתת לעצמי תלמיד דמיוני, להניח שיש לי הגיל, הבריאות, הידיעות וכל הכישורים הנדרשים כדי לעסוק בחינוכו, ולנהל אותו מרגע הולדתו ועד לרגע שבו, לאחר שיהיה איש בוגר, לא יצטרך עוד מדריך זולת עצמו. השיטה הזאת נראית לי מועילה כדי למנוע ממחבר שאינו בוטח בעצמו לתעות בחזיונות; שכן ברגע שהוא סוטה מן הנוהג המקובל, אין לו אלא לנסות את הנוהג שלו על תלמידו. עד מהרה יחוש הוא, או שהקורא יחוש במקומו, אם הוא הולך בעקבות התפתחות הילדות ובמהלך הטבעי ללב האדם.

זה מה שהשתדלתי לעשות בכל הקשיים שנתקלתי בהם. כדי שלא לנפח את הספר לחינם, הסתפקתי בהנחת העקרונות שכל אחד אמור לחוש באמיתותם. אבל את הכללים שהיו עשויים להצריך הוכחות יישמתי כולם על אמיל שלי או על דוגמאות אחרות, והראיתי בפרטי פרטים כיצד אפשר ליישם את מה שקבעתי. זו, לפחות, התכנית שהצעתי לעצמי ללכת בה. על הקורא לשפוט אם הצלחתי.

מכאן יצא שבתחילה דיברתי מעט על אמיל, מפני שעקרונות החינוך הראשונים שלי, אף שהם מנוגדים לעקרונות המקובלים, מובנים מאליהם במידה שקשה לכל אדם בר דעת לא להסכים להם. אבל ככל שאני מתקדם, תלמידי, שמנהלים אותו אחרת משמנהלים את תלמידיכם, אינו ילד רגיל עוד; הוא זקוק למשטר שנועד לו במיוחד. אז הוא מופיע על הבמה תכופות יותר, ולקראת התקופות האחרונות אני כבר לא מוריד ממנו את העין לרגע, עד שלא יהיה לו, ולא חשוב מה יאמר הוא עצמו, שום צורך בי.

אינני מדבר כאן על תכונותיו של מחנך טוב. אני מניח אותן כנתונות, ומניח גם שאני עצמי ניחן בכולן. מי שיקרא את החיבור הזה יראה באיזו נדיבות אני נוהג כלפי עצמי.

אעיר רק הערה אחת, בניגוד לדעה המקובלת: המחנך של ילד צריך להיות צעיר, ואף צעיר כפי שרק אדם נבון יכול להיות. הייתי רוצה שיהיה הוא עצמו ילד, לו היה הדבר אפשרי, שיוכל להיות חברו של תלמידו ולזכות באמונו בכך שיחלוק עמו את שעשועיו. אין די דברים משותפים בין הילדות ובין גיל הבגרות כדי שתיווצר מעבר למרחק הזה קשירות נפש איתנה. ילדים מחניפים לפעמים לזקנים, אך אינם אוהבים אותם מעולם.

רוצים שהמחנך יהיה אדם שכבר העמיד חינוך אחד על רגליו. זה יותר מדי. אדם אחד אינו יכול לחנך אלא פעם אחת, ואם דרושות שתיים כדי להצליח, באיזו זכות ניגשים לראשונה?

עם ניסיון רב יותר היה אדם יודע לעשות את הדבר טוב יותר, אלא שאז כבר לא היה מסוגל לו. מי שמילא את התפקיד הזה פעם אחת היטב די כדי לחוש בכל תלאתיו, לא ינסה לשוב אליו; ואם מילא אותו ברע בפעם הראשונה, יש בכך חזקה רעה לפעם השנייה.

אני מודה שיש הבדל גדול בין ללוות צעיר ארבע שנים ובין להוליך אותו עשרים וחמש. אתם נותנים מחנך לבנכם כשהוא כבר מעוצב כולו, ואני רוצה שיהיה לו מחנך עוד לפני שייוולד. האיש שלכם יכול להחליף תלמיד כל חמש שנים; שלי לא יהיה לו אלא תלמיד אחד לעולם. אתם מבדילים בין המלמד ובין המחנך: שטות נוספת! האם אתם מבדילים בין החניך ובין התלמיד? יש רק תורה אחת שצריך ללמד את הילדים, והיא תורת חובותיו של האדם. התורה הזאת אחת היא, ועל אף מה שאמר כסנופון על חינוכם של הפרסים, אין מחלקים אותה לחלקים. אגב, את בעל התורה הזאת אני מכנה מחנך ולא מלמד, מפני שמלאכתו היא פחות ללמד ויותר להוליך. אל לו לתת כללים, עליו לדאוג שהתלמיד ימצא אותם בעצמו.

אם צריך לבחור את המחנך בזהירות כה רבה, מותר לו בוודאי לבחור גם את תלמידו, ובייחוד כשמדובר בדגם שיש להציעו למופת. בחירה זו אינה יכולה ליפול על כישוריו הטבעיים של הילד ולא על אופיו, שאותם מכירים רק בסוף המעשה, בעוד שאני מאמץ אותו עוד לפני שנולד. אילו יכולתי לבחור, לא הייתי לוקח אלא שכל רגיל, כזה שאני מניח אצל תלמידי. אין צורך לחנך אלא את האנשים הפשוטים, שכן רק חינוכם יכול לשמש דוגמה לחינוכם של דומיהם. האחרים מתחנכים בעל כורחנו.

לארץ שבה אדם חי יש משקל בטיפוחו; אנשים מגיעים לכל מה שהם יכולים להיות רק באקלים ממוזג. באקלימים הקיצוניים החיסרון גלוי לעין. אדם אינו נשתל במקום כמו עץ כדי לשבת בו לנצח, ומי שיוצא מאחד הקצוות כדי להגיע לאחר נאלץ לעשות כפול מן הדרך שעושה אל אותו יעד עצמו מי שיוצא מנקודת האמצע.

ואם יעבור תושב ארץ ממוזגת בשני הקצוות בזה אחר זה, יתרונו עוד בולט יותר: אף שהוא משתנה באותה מידה כמו זה שהולך מקצה אל קצה, הוא בכל זאת מתרחק ממזגו הטבעי בחצי מן המידה. צרפתי חי בגינאה ובלפלנד, אבל שחור לא יחיה כך בטורנאו, ולא סמוייד בבנין. נראה גם שמבנה המוח מושלם פחות בקצוות. לשחורים ולאפים אין את השכל הישר של האירופים. ולכן, אם רצוני שתלמידי יהיה מסוגל להיות תושב של כל הארץ, אקח אותו מאזור ממוזג; מצרפת, למשל, ולא ממקום אחר.

בצפון אנשים מכלים הרבה על אדמה צחיחה; בדרום הם מכלים מעט על אדמה פורייה. מכאן נולד הבדל חדש, שעושה את האחד חרוץ ואת האחר נוטה להתבוננות. החברה מציגה לפנינו, במקום אחד ויחיד, את התמונה של ההבדלים האלה בין העניים ובין העשירים. הראשונים יושבים על האדמה הצחיחה, והאחרים על הארץ הפורייה.

העני אינו זקוק לחינוך. החינוך שמעמדו מקנה לו נכפה עליו, ואחר לא יוכל לקבל. העשיר, לעומת זאת, מקבל ממעמדו את החינוך שמתאים לו פחות מכול, גם מבחינתו עצמו וגם מבחינת

החברה. מלבד זה, החינוך הטבעי צריך להכשיר אדם לכל מצב אנושי שיהיה, ואם כך, פחות תבוני לחנך עני להיות עשיר מלחנך עשיר להיות עני, שכן ביחס למספרם של שני המעמדות, יש יותר מתרוששים מאשר מתעשרים. נבחר אם כן עשיר. כך לפחות נהיה בטוחים שהוספנו אדם אחד, ולא כך העני, שיכול להיעשות אדם מכוחו הוא.

מאותו טעם עצמו, לא אצטער אם לאמיל יהיה ייחוס. הוא יהיה תמיד קורבן שנחלץ מידי הדעה הקדומה.

אמיל הוא יתום. אין זה חשוב אם יש לו אב ואם. משנטלתי על עצמי את חובותיהם, אני בא בכל זכויותיהם. עליו לכבד את הוריו, אבל לציית אסור לו אלא לי. זה התנאי הראשון שלי, או נכון יותר התנאי היחיד שלי.

עלי להוסיף עליו את התנאי הזה, שאינו אלא נגזרת שלו: שלא ייקחו אותנו זה מזה אלא בהסכמתנו. הסעיף הזה מהותי, ואף הייתי רוצה שהתלמיד והמחנך יראו זה את זה כבלתי נפרדים עד כדי כך שגורל ימיהם יהיה תמיד עניין משותף להם. ברגע שהם חוזים את הפרדה שלהם מרחוק, ברגע שהם צופים את השעה שתעשה אותם זרים זה לזה, הם זרים כבר עכשיו. כל אחד בונה לעצמו את עולמו הקטן בנפרד, ושניהם, טרודים במחשבה על הזמן שבו לא יהיו יחד, נשארים יחד בלב כבד. החניך רואה במורה את אות הילדות ואת שוט הילדות, ולא יותר; המורה רואה בחניך משא כבד שהוא בוער להיפטר ממנו. שניהם משתוקקים בלב אחד לרגע שבו ייגאלו זה מזה, ומכיוון שאין ביניהם קשירות נפש אמיתית לעולם, האחד יהיה מעט מדי ער והאחר מעט מדי צייתן.

אבל כשהם רואים את עצמם כמי שעתידיים לעבור את ימיהם יחד, חשוב להם להיות אהובים זה על זה, ובכך עצמו הם נעשים יקרים זה לזה. התלמיד אינו מתבייש לצעוד בילדותו אחרי הידיד שיהיה לו כשיגדל; המחנך מגלה עניין בטרחה שאת פירותיה הוא עתיד לקצור, וכל מה שהוא מעניק לתלמידו הוא הון שהוא משקיע לטובת ימי זקנתו.

החוזה הזה, הנכרת מראש, מניח לידה שעלתה בטוב וילד בנוי כהלכה, חסון ובריא. לאב אין בחירה, ואל לו להעדיף משהו במשפחה שאלוהים נותן לו: כל ילדיו הם ילדיו באותה מידה, והוא חייב לכולם את אותה טרחה ואת אותה חיבה. בעלי מום או שלמים, קמלים או חסונים, כל אחד מהם הוא פיקדון שעליו לתת עליו דין וחשבון לאותה יד שממנה קיבל אותו, והנישואים הם חוזה שנכרת עם הטבע לא פחות משנכרת בין בני הזוג.

אבל מי שמטיל על עצמו חובה שהטבע לא הטיל עליו, חייב להבטיח לעצמו תחילה את האמצעים למלא אותה; ואם לא, הוא נעשה אחראי גם למה שלא היה בכוחו לעשות. מי שנוטל על עצמו תלמיד בעל מום וחולני, הופך את תפקידו מתפקיד מחנך לתפקיד סועד חולים. הוא מכלה בטיפול בחיים חסרי תוחלת את הזמן שיעד להגדיל את ערכם, והוא חושף את עצמו למצב שבו אם בוכייה תטיח בו יום אחד את מות בנה, שהוא עצמו שמר עליו בחיים זמן רב כל כך.

לא הייתי נוטל על עצמי ילד חולני ורעוע, גם אם היה עתיד לחיות שמונים שנה. אינני רוצה תלמיד שאין בו תועלת לא לעצמו ולא לאחרים, שכל עיסוקו לשמור על חייו, ושגופו פוגם בחינוך הנפש. מה אעשה בכך שאשפוך עליו את טרחתי לריק, אם לא אכפיל את אבדתה של החברה ואקח ממנה שני אנשים במקום אחד? ייטול אחר את בעל המום הזה על עצמו במקומי, אני מסכים לכך ומברך על צדקתו, אבל הכישרון שלי אינו זה: אינני יודע ללמד לחיות את מי שכל מחשבתו למנוע את מותו.

הגוף צריך להיות איתן כדי שיציית לנפש; משרת טוב צריך להיות חסון. אני יודע שחוסר המתכונות מעורר את היצרים, אבל הוא גם מתיש את הגוף עם הזמן; הסיגופים והתעניות מחוללים לעתים את אותה תוצאה עצמה מסיבה הפוכה. ככל שהגוף חלש יותר, כך הוא מצווה יותר; ככל שהוא חזק יותר, כך הוא מציית יותר. כל היצרים החושניים שוכנים בגופים רכים ומפונקים, והם מתרגזים מהם יותר במידה שהם יכולים פחות לספק אותם.

גוף רפה מחליש את הנפש. מכאן שלטונה של הרפואה, אמנות מזיקה לאדם יותר מכל החוליים שהיא מתיימרת לרפא. אני, מצדי, אינני יודע מאיזו מחלה הרופאים מרפאים אותנו, אבל אני יודע אילו מחלות הם מנחילים לנו, ואלה מחלות הרסניות: רפיסות, מורכ לב, אמון עיוור, ואימת המוות. אם הם מרפאים את הגוף, הם הורגים את האומץ. מה אכפת לנו שהם מצליחים להעמיד גוויות על רגליהן? אנשים הם מה שאנחנו צריכים, ואנשים לא יוצאים מתחת ידיהם.

הרפואה היא אופנה אצלנו, וכך גם צריך להיות. היא השעשוע של אנשים בטלים וחסרי מעש, שאינם יודעים מה לעשות בזמנם ומעבירים אותו בשמירה על עצמם. אילו היה פוקד אותם האסון להיוולד בני אלמוות, היו היצורים האומללים ביותר. חיים שלא היו חוששים לאבד לא היו שווים להם כלום. אנשים כאלה זקוקים לרופאים שיאיימו עליהם כדי להחניף להם, ושיעניקו להם יום יום את העונג היחיד שהם מסוגלים לו: העונג שלא מתו.

אין לי שום כוונה להאריך כאן בהבלותה של הרפואה. מטרתי היא רק לבחון אותה מן הצד המוסרי. ועם זאת, אינני יכול להימנע מלהעיר שהאנשים מטעים את עצמם ביחס לשימוש בה בדיוק כפי שהם מטעים את עצמם ביחס לחיפוש האמת. הם מניחים תמיד שבטיפול בחולה מרפאים אותו, ושבחיפוש אמת מוצאים אותה. הם אינם רואים שצריך לשקול את התועלת שברפוי אחד שהרופא מחולל מול מותם של מאה חולים שהרג, ואת התועלת שבאמת אחת שנתגלתה מול הנזק שגורמות הטעויות שמתקבלות באותה עת עצמה. המדע שמלמד והרפואה שמרפאה הם דברים טובים מאוד, בלי ספק, אבל המדע שמשלה והרפואה שהורגת הם רעים. אז למדו אותנו להבדיל ביניהם. זה לב העניין: אילו ידענו להסתפק באי ידיעת האמת, לא היינו נופלים קורבן לשקר מעולם; אילו ידענו לא לרצות להירפא בניגוד לטבע, לא היינו מתים מידי הרופא מעולם. שתי ההימנעויות האלה היו נבונות, וגלוי לעין שהיינו מרוויחים מכך שנקבל אותן על עצמנו. ולכן אינני חולק על כך שהרפואה מועילה לכמה אנשים, אבל אני אומר שהיא הרסנית למין האנושי.

יאמרו לי, כפי שאומרים בלי הפסק, שהשגיאות הן של הרופא, אבל שהרפואה כשלעצמה אינה טועה. ניחא. אבל אז שתבוא בלי הרופא, שכן כל זמן שהם באים יחד, יש פי מאה לחשוש מטעויות האמן מכפי שיש לקוות לעזרתה של האמנות.

האמנות השקרית הזאת, שנוצרה יותר לחולי השכל מאשר לחולי הגוף, אינה מועילה לאלה יותר משהיא מועילה לאלה: היא מרפאת אותנו ממחלותינו פחות משהיא מטביעה בנו את אימתן. היא דוחה את המוות פחות משהיא עושה אותו מורגש מראש; היא שוחקת את החיים במקום להאריך אותם. ואף אם הייתה מאריכה אותם, עוד היה הדבר לרעת המין, שכן היא לוקחת אותנו מן החברה בטרחה שהיא מטילה עלינו, ומחובותינו בפחדים שהיא נוטעת בנו. ידיעת הסכנות היא שמביאה אותנו לחשוש מהן; מי שיחשוב את עצמו לבלתי פגיע לא יפחד מכלום. מרוב שחישל את אכילס מפני הסכנה, שלל ממנו המשורר את זכות הגבורה; כל אחד אחר במקומו היה אכילס באותו מחיר.

רצונכם למצוא אנשים בעלי אומץ אמיתי? חפשו אותם במקומות שאין בהם רופאים, שאין יודעים בהם מה הן השלכותיהן של המחלות, ושכמעט אין חושבים בהם על המוות. מטבעו יודע האדם לסבול באיתנות ומת בשלווה. הרופאים עם מרשמים, הפילוסופים עם כלליהם והכוהנים עם דרשותיהם, הם שמשפילים את לבו וגורמים לו לשכוח איך למות.

יתנו לי תלמיד שאינו זקוק לכל האנשים האלה, ואם לא, אסרב לקבלו. אינני רוצה שאחרים יקלקלו את מעשה ידי: אני רוצה לחנך אותו לבדי, או לא להתערב בכלל. לוק החכם, שהעביר חלק מחייו בלימוד הרפואה, ממליץ בכל תוקף לא להשקות ילדים בתרופות מעולם, לא מתוך זהירות ולא בשל מחושים קלים. אני אלך רחוק יותר, ואני מצהיר שכשם שאינני קורא לרופא בעבור עצמי מעולם, לא אקרא לו מעולם בעבור אמיל שלי, אלא אם כן חייו בסכנה גלויה; שכן אז הוא אינו יכול לעשות לו רע מזה: להרוג אותו.

אני יודע היטב שהרופא לא יחמיץ את ההזדמנות להפיק תועלת מן הדחייה הזאת. אם הילד ימות, יאמרו שקראו לו מאוחר מדי; אם יינצל, הוא זה שהציל אותו. ניחא: ינצח הרופא, אבל בעיקר שלא יקראו לו אלא ברגע האחרון.

אם הילד אינו יודע לרפא את עצמו, שידע להיות חולה. האמנות הזאת ממלאת את מקומה של האחרת, ולעתים קרובות היא מצליחה הרבה יותר. זאת אמנותו של הטבע. כשחיה חולה, היא סובלת בדומייה ואינה זעה; ואין רואים חיות מדולדלות יותר משרואים אנשים מדולדלים. כמה אנשים הרגו חוסר הסבלנות, הפחד, הדאגה ובעיקר התרופות, אנשים שמחלתם הייתה חסה עליהם ושהזמן לבדו היה מרפא אותם? יאמרו לי שחיות, שחיות באורח מתאים יותר לטבע, אמורות להיות חשופות לפחות חוליים מאתנו. ובכן, אורח החיים הזה הוא בדיוק מה שאני רוצה להעניק לתלמידי, ולכן גם לו צריכה לצמוח ממנו אותה תועלת.

החלק המועיל היחיד ברפואה הוא ההיגיינה. וגם ההיגיינה אינה מדע אלא מידה טובה. המתונות והעבודה הם שני הרופאים האמיתיים של האדם: העבודה מחדדת את תאבוננו, והמתונות מונעת ממנו להגזים בו.

כדי לדעת איזה אורח חיים מועיל ביותר לחיים ולבריאות, די לדעת באיזה אורח חיים נוהגים העמים הבריאים ביותר, החסונים ביותר, והמאריכים ימים יותר מכולם. אם מתוך תצפיות כלליות לא מתברר שהשימוש ברפואה מעניק לאדם בריאות איתנה יותר או חיים ארוכים יותר, הרי עצם העובדה שהאמנות הזאת אינה מועילה הופכת אותה למזיקה, שכן היא מכלה זמן, אנשים וחומרים לריק. הזמן שמשקיעים בשמירה על החיים אובד לשימוש בהם, ולכן יש לגרוע אותו מהם. ולא זו בלבד: כשהזמן הזה מושקע בייסורינו, הוא גרוע מאפס, הוא שלילי, וחשבון הוגן מחייב לגרוע עוד כמוהו מן הזמן שנותר לנו. אדם שחי עשר שנים בלי רופאים חי יותר לעצמו ולזולתו מאדם שחי שלוש שנה כקורבנם. ניסיתי את שתי הדרכים, ולכן נראה לי שזכותי להסיק את המסקנה גדולה מזכותו של כל אדם אחר.

אלה הנימוקים שלי לכך שאני רוצה תלמיד חסון ובריא בלבד, ואלה העקרונות שלי לשמור עליו כך. לא אתעכב על הוכחה ארוכה לתועלת שבעבודת הכפיים ובאימון הגוף לחיזוק המזג והבריאות; על זה אין חולק. דוגמאות החיים הארוכים ביותר נלקחות כמעט כולן מאנשים שהתאמנו יותר מכול, שנשאו את מרב העייפות והעמל¹². גם לא אפרט באריכות את הטיפולים שאנקוט למען המטרה הזאת לבדה. יתברר שהם משולבים בדרכי בהכרח כזה, שדי לקלוט את רוחה כדי שלא יידרש שום הסבר נוסף.

עם החיים מתחילים הצרכים. הרך הנולד זקוק למינקת. אם האם מסכימה למלא את חובתה, מה טוב. נמסור לה את ההוראות בכתב, שכן ליתרון הזה יש גם מחיר: הוא מרחיק מעט את המחנך מתלמידו. אבל סביר להניח שטובת הילד, וההערכה לאיש שבידיו היא מוכנה להפקיד פיקדון יקר כל כך, יגרמו לאם להקשיב לעצות המורה. וכל מה שתרצה לעשות, מובטח שתעשה טוב יותר מכל אישה אחרת. ואם דרושה לנו מינקת זרה, נתחיל בכך שנבחר אותה כראוי.

אחת הצרות של העשירים היא שמרמים אותם בכל דבר. ואם הם שופטים אנשים לא נכון, האם יש להתפלא על כך? העושר הוא שמשחית אותם, ובמידה כנגד מידה הם הראשונים לחוש בפגמו של הכלי היחיד שהם מכירים. אצלם הכול עשוי רע, חוץ ממה שהם עושים בעצמם, והם כמעט לעולם אינם עושים דבר. מדובר בחיפוש מינקת? מניחים למיילד לבחור אותה. ומה יוצא מזה? שהטובה שבהן היא תמיד זו ששילמה לו הכי טוב. לכן לא אלך להתייעץ עם מיילד בעניין המינקת

12. הרי דוגמה מן העיתונים האנגליים, ואיני יכול להימנע מלהביא אותה, עד כדי כך היא מציעה הרהורים הנוגעים לנושאי. «אדם פרטי בשם פטריס אוניל, שנולד ב-1647, נשא אישה מחדש ב-1760 בפעם השביעית. הוא שירת בפרשי הדרגונים בשנה השבע עשרה לשלטונו של צ'ארלס השני, וביחידות שונות עד שנת 1740, שבה קיבל את שחרורו. הוא לקח חלק בכל מערכות המלחמה של המלך ויליאם ושל הדוכס ממרלבורו. האיש הזה לא שתה מעולם אלא בירה פשוטה, ניזון תמיד ממזון מן הצומח, ולא אכל בשר אלא בכמה סעודות שערך לבני משפחתו. מנהגו היה תמיד לקום ולשכב עם השמש, אלא אם חובותיו מנעו ממנו זאת. הוא נמצא כעת בשנתו המאה ושלוש עשרה, שמיעתו טובה, בריאותו טובה, והוא הולך בלי מקל. חרף גילו המופלג אינו נשאר בטל אף רגע אחד, ובכל יום ראשון הוא הולך לכנסיית קהילתו בלוויית ילדיו, נכדיו וניניו.»

של אמיל; אדאג לבחור אותה בעצמי. אולי לא אנמק את הבחירה ברהיטות של מנתח, אבל בוודאות תהיה בי יושרה רבה יותר, והלהט שלי יכשיל אותי פחות מחמדנותו שלו.

הבחירה הזאת אינה תעלומה גדולה כל כך; כלליה ידועים. אלא שאיני יודע אם לא ראוי לשים לב מעט יותר לגיל החלב ולא רק לאיכותו. החלב החדש מימי לגמרי; הוא חייב להיות כמעט משלשל, כדי לנקות את שארית המקוונים שהסמך במעיו של הרך הנולד. בהדרגה החלב מתעבה ומספק מזון מוצק יותר לילד שהתחזק דיו כדי לעכל אותו. ובוודאי לא לחינם הטבע משנה את מרקם החלב אצל הנקבות של כל מין לפי גילו של היונק.

לכן דרושה לילד שאך נולד מינקת שאך ילדה. זה מסובך, אני יודע. אבל מרגע שיוצאים מן הסדר הטבעי, כל עשייה נכונה נעשית מסובכת. הפתרון הנוח היחיד הוא לעשות רע, וזה גם הפתרון שבחורים בו.

דרושה מינקת בריאה בלבה כשם שהיא בריאה בגופה. אי האיזון של היצרים עשוי לקלקל את חלבה בדיוק כמו אי האיזון של הליחות, ומלבד זאת, להסתפק בצד הגופני לבדו פירושו לראות רק מחצית העניין. החלב יכול להיות טוב והמינקת רעה; אופי טוב חיוני לא פחות ממזג טוב. אם לוקחים אישה מושחתת, איני אומר שהיונק שלה יקנה את מידותיה הרעות, אבל אני אומר שהוא ייפגע מהן. האינה חייבת לו, יחד עם חלבה, טיפול שדורש להט, סבלנות, רוח ונקיות? אם היא גרגרנית ומשולחת, עד מהרה תקלקל את חלבה. ואם היא מזניחה או מתפרצת, מה יהיה גורלו, תחת חסדיה, של אומלל קטן שאינו יכול להגן על עצמו ואינו יכול להתלונן? רעי לב אינם טובים לשום דבר טוב, בשום עניין שיהיה.

בחירת המינקת חשובה עוד יותר, מפני שליונק שלה לא תהיה אומנת זולתה, כשם שלא יהיה לו מלמד זולת המחנך שלו. כך נהגו הקדמונים, שהתפלפלו פחות מאתנו והיו חכמים יותר. אחרי שהניקו ילדות בנות מינן, לא נטשו אותן המינקות עוד. מכאן שבמחזות שלהם רוב בנות הסוד הן מינקות. אי אפשר שילד שעובר בזה אחר זה בידיים רבות ושונות כל כך יזכה אי פעם לחינוך טוב. בכל חילוף הוא עורך השוואות סתר, ואלה תמיד מפחיתות את הערכתו למי שמנהלים אותו, וממילא את סמכותם עליו. אם יגיע פעם למחשבה שיש מבוגרים שאין בהם תבונה יותר מבילדים, כל סמכות הגיל אובדת והחינוך נכשל. ילד אינו צריך להכיר ממונים אחרים מלבד אביו ואמו, ובהיעדרם, המינקת שלו והמחנך שלו. גם כך יש כאן אחד יותר מדי, אבל החלוקה הזאת בלתי נמנעת, וכל שאפשר לעשות כדי לתקן אותה הוא שהאיש והאישה שמנהלים אותו יהיו מאוחדים בעניינו עד כדי כך, שבעיניו יהיו השניים אחד.

המינקת צריכה להיות בנוחות מעט גדולה יותר ולקבל מזון מעט מזין יותר, אבל לא לשנות את אורח חייה מכל וכל. שינוי מהיר וגמור, גם מרע לטוב, מסוכן תמיד לבריאות. ואם התפריט הרגיל שלה הניח אותה בריאה וחסונה, או עשה אותה כזאת, לשם מה להחליף אותו?

הכפריות אוכלות פחות בשר ויותר ירקות מנשות העיר, והתפריט הצמחי הזה נראה מיטיב להן ולילדיהן, ולא מזיק. כשמוסרים להן יונקים מבתי העירוניים, מגישים להן תבשילי בשר, מתוך

שכנוע שהמרק ומרק הבשר עושים להן כילוס טוב יותר ומספקים יותר חלב. אני כלל אינני מחזיק בתפיסה הזאת, ולצדי הניסיון, שמלמד אותנו שילדים שניזונים כך נוטים יותר להתקפי מעיים ולתולעים מילדים אחרים.

אין בזה פלא גדול, שכן חומר מן החי המצוי בריקבון שורץ תולעים, ואין זה כך בחומר מן הצומח. החלב, אף שהוא מיוצר בגוף החיה, הוא חומר מן הצומח¹³. הניתוח שלו מוכיח זאת: הוא נוטה בקלות לחמיצות, ובמקום לתת שמץ של אלקלי נדיף, כדרך חומרים מן החי, הוא נותן, כמו הצמחים, מלח ניטרלי עיקרי.

חלבן של הנקבות אוכלות העשב מתוק ומבריא יותר מחלבן של אוכלות הבשר. מכיוון שנוצר מחומר דומה לו במינו, הוא שומר על טבעו טוב יותר ונוטה פחות להירקב. ואם מסתכלים על הכמות, הכול יודעים שמאכלי הקמח עושים יותר דם מן הבשר, ולכן גם צריכים לעשות יותר חלב. איני יכול להאמין שילד שלא יגמלו אותו מוקדם מדי, או שיגמלו אותו רק למזונות מן הצומח, ושמיקתו גם היא תתקיים על הצומח בלבד, ייטה אי פעם לתולעים.

אפשר שמזונות מן הצומח נותנים חלב שממהר להחמיץ, אבל רחוק אני מאוד מלראות בחלב חמוץ מזון שאינו בריא. עמים שלמים שאין להם אחר חשים בו טוב מאוד, וכל מערך הסופחים הזה נראה לי שרלטנות גמורה. יש מזגים שהחלב אינו מתאים להם, ואז שום סופח לא יהפוך אותו לנסבל בעבורם. האחרים סובלים אותו בלי סופחים. מפחדים מחלב שנפרד או שנקרש. זו שטות, שהרי יודעים שהחלב נקרש תמיד בקיבה. כך הוא נעשה מזון מוצק דיו להזין ילדים וגורי חיות. אלמלא נקרש, היה רק עובר דרכם ולא מזין אותם¹⁴. לשווא מדללים את החלב באלף דרכים ומשתמשים באלף סופחים: כל מי שאוכל חלב מעכל גבינה, בלי יוצא מן הכלל. הקיבה בנויה כל כך היטב להקריש חלב, שדווקא מקיבת עגל מכינים את חומר ההקרשה.

לכן אני חושב שבמקום לשנות את מזונן הרגיל של המינקות, די לתת להן אותו בשפע רב יותר ובבחירה טובה יותר מתוך אותו סוג עצמו. לא טבעם של המזונות הוא שגורם לתפריט הרזה לחמם את הגוף. התיבול שלהם לבדו הוא שעושה אותם בלתי בריאים. תקנו את כללי המטבח שלכם. אל תכינו רביכות ואל תטגנו. אל תעלו על האש חמאה, מלח או מוצרי חלב. את הירקות המבושלים במים תבלו רק כשהם מגיעים רותחים לשולחן. התפריט הרזה, רחוק מלחמם את המינקת, יספק לה חלב בשפע ובאיכות הטובה ביותר¹⁵. האם ייתכן שבעוד התפריט הצמחי מוכר כטוב ביותר לילד, התפריט מן החי יהיה הטוב ביותר למינקת? יש בזה סתירה.

דווקא בשנות החיים הראשונות האוויר פועל על מבנה גופם של ילדים. בעור ענוג ורך הוא חודר דרך כל הנקבוביות, הוא משפיע בעוצמה על הגופים הנולדים האלה, והוא מניח בהם רשמים

13. נשים אוכלות לחם, ירקות ומוצרי חלב. גם נקבות הכלבים והחתולים אוכלות מאלה, ואף הזאבות רועות עשב. הרי לכם מיצים מן הצומח לחלבן. נותר לבדוק את חלבן של המינים שאינם יכולים להתקיים אלא מבשר בלבד, אם יש כאלה, ובהם אני מפקפק.

14. אף שהמיצים שמזינים אותנו הם נוזליים, הם צריכים להיות מופקים ממזון מוצק. אדם עובד שיתקיים על מרק בלבד ידעך במהירות רבה. הוא יחזיק מעמד טוב בהרבה על חלב, מפני שהחלב נקרש.

15. מי שירצו לדון באריכות רבה יותר ביתרונותיו ובחסרונותיו של התפריט הפיתגוראי יוכלו לעיין במסות שכתבו על הנושא החשוב הזה הדוקטורים קוקי וביאנקי יריבו.

שאינם נחקקים. לכן לא אמליץ לעקור כפרייה מכפרה ולסגור אותה בעיר בתוך חדר, ולהניק את הילד בבית. מוטב בעיני שהוא ילך לנשום את האוויר הטוב של הכפר, מכך שהיא תנשום את האוויר הרע של העיר. הוא יקבל את מצבה של אמו החדשה, הוא יגור בביתה הכפרי, והמחנך שלו יבוא אחריו לשם. הקורא בוודאי זוכר שהמחנך הזה אינו עובד בשכר; הוא ידידו של האב. אבל כשאין למצוא את הידיד הזה, כשההעברה הזאת אינה פשוטה, כשדבר ממה שאתה מייצג אינו בר ביצוע, מה לעשות במקומו, ישאלו אותי? ... כבר אמרתי לכם: את מה שאתם עושים. לשם כך אין צורך בעצה.

אנשים לא נוצרו כדי להיערם בקיני נמלים, אלא כדי להיות מפוזרים על האדמה שעליהם לעבד. ככל שהם מתקבצים יותר, כך הם נשחתים יותר. מחלות הגוף, וגם פגמי הנפש, הם התוצאה הבלתי נמנעת של התקהלות רבה מדי. מכל החיות, האדם הוא זה שפחות מכולן יכול לחיות בעדרים. אנשים הנערמים יחד ככבשים היו כלים כולם בתוך זמן קצר מאוד. נשימתו של האדם ממיתה את בני מינו, וזה נכון במובן המילולי לא פחות מבמובן המושאל.

הערים הן התהום של המין האנושי. בתום דורות אחדים השושלות כלות או מתנוונות. יש לחדש אותן, והכפר הוא זה שמספק תמיד את החידוש. שלחו אפוא את ילדיכם להתחדש, אם אפשר לומר כך, בעצמם, ולקבל בחזרה בתוך השדות את הכוח שאובד באוויר הלא בריא של מקומות מאוכלסים מדי. הנשים ההרות שנמצאות בכפר ממהרות לחזור וללדת בעיר. עליהן לעשות בדיוק את ההפך, ובמיוחד אלה שרוצות להניק את ילדיהן. יהיה להן פחות להתחרט עליו ממה שהן חושבות, ובמקום מתאים יותר לטבע המין היו העינוגים הקשורים בחובות הטבע מסירים מהן עד מהרה את החשק לעינוגים שאינם קשורים בהן.

מיד לאחר הלידה רוחצים את הילד במים פושרים שמעריבים בהם בדרך כלל יין. תוספת היין הזאת נראית לי מיותרת. מכיוון שהטבע אינו מייצר דבר מותסס, אין להאמין שהשימוש בנוזל מלאכותי חשוב לחייהם של ברואיו.

מאותו טעם גם זהירות החימום של המים אינה הכרחית, ואכן עמים רבים מספור רוחצים ילודים בנהרות או בים בלי טקסים נוספים. אבל שלנו, שרוכנו עוד לפני שנולדו בפינוק של האבות והאמהות, מביאים עמם לעולם מזג מקולקל כבר, ואין לחשוף אותו מיד לכל המבחנים שאמורים לתקן אותו. רק בהדרגה אפשר להחזיר אותם לכוחם הראשוני. התחילו אפוא בכך שתלכו אחרי הנוהג, וסטו ממנו רק מעט מעט. רחצו את הילדים לעתים תכופות; חוסר הנקיות שלהם מראה את הצורך בכך. כשרק מנגבים אותם, קורעים את עורם. אבל ככל שהם מתחזקים, הפחיתו בהדרגה את חום המים, עד שלבסוף תרחצו אותם בקיץ ובחורף במים קרים ואף קפואים. ומכיוון שכדי לא לסכן אותם חשוב שההפחתה הזאת תהיה אטית, רצופה ובלתי מורגשת, אפשר להיעזר במדחום כדי למדוד אותה בדיוק.

משהתבסס הנוהג הזה של האמבט, אין להפסיק אותו עוד, וחשוב לשמור עליו כל החיים. אני רואה אותו לא רק מצד הנקיות והבריאות שבהווה, אלא גם כאמצעי זהירות מבריא שעושה את

מרקם הסיבים גמיש יותר ומלמד אותם להיכנע בלי מאמץ ובלי סיכון לדרגות שונות של חום ושל קור. לכן הייתי רוצה שעם ההתבגרות יתרגלו מעט מעט להתרחץ, לפעמים במים חמים בכל דרגה שאפשר לסבול, ולעתים תכופות במים קרים בכל דרגה אפשרית. כך, לאחר שיתרגל אדם לשאת את דרגות החום השונות של המים, שמכיוון שהם נוזל צפוף יותר הם נוגעים בנו בנקודות רבות יותר ומשפיעים עלינו יותר, הוא כמעט לא יחוש בדרגות החום של האוויר.

ברגע שהילד נושם ויוצא מעטיפותיו, אל תסכימו שייתנו לו עטיפות אחרות שיחזיקו אותו צר עוד יותר. לא כיסויי ראש, לא רצועות, לא חיתול הדוק. חיתולים רפויים ורחבים, שישאירו את כל איבריו חופשיים, שלא יהיו כבדים דיים כדי להפריע לתנועותיו ולא חמים דיים כדי למנוע ממנו לחוש ברשמי האוויר¹⁶. הניחו אותו בעריסה גדולה¹⁷ ומרופדת היטב, שבה יוכל לנוע בנוחות ובלי סכנה. כשהוא מתחיל להתחזק, הניחו לו לזחול בחדר. הניחו לו לפרוש ולמתוח את איבריו הקטנים, ותראו אותם מתחזקים מיום ליום. השוו אותו לילד מחותל היטב בן אותו גיל, ותשתוממו מן ההפרש בהתקדמותם¹⁸.

יש לצפות להתנגדות גדולה מצד המינקות, שכן ילד הכרוך היטב בחיתוליו מטריח אותן פחות מילד שצריך להשגיח עליו בלי הרף. חוץ מזה, הלכלוך שלו בולט יותר בבגד פתוח, ויש לנקות אותו תכופות יותר. ולבסוף, המנהג הוא נימוק שבארצות מסוימות לא יצליחו להפריך אותו לעולם לשביעות רצונם של בני כל המעמדות.

אל תתווכחו עם המינקות. צוו, פקחו עין על המעשה, ואל תחסכו דבר כדי להקל למעשה על הטיפול שהוריתם עליו. ומדוע שלא תיקחו בו חלק בעצמכם? בגידול הרגיל, שבו מביטים רק אל הגוף, העיקר שהילד יחיה ולא יידלדל, וכל השאר אינו חשוב ביותר. אבל כאן, שבו החינוך מתחיל עם החיים, הילד הוא תלמיד כבר בהיוולדו, לא תלמידו של המחנך אלא תלמידו של הטבע. המחנך אינו עושה דבר מלבד ללמוד תחת המורה הראשון הזה ולמנוע שיסכלו את מעשיו. הוא שומר על היונק, מתבונן בו, עוקב אחריו, ואורב בדריכות לניצוץ הראשון של כושר ההבנה הרפה שלו, כמו שהמוסלמים, לקראת הרבע הראשון, אורבים לרגע שבו עולה הירח.

16. בערים מחניקים את הילדים מרוב החזקתם סגורים ומלוכשים. מי שמנהלים אותם עדיין לא למדו שהאוויר הקר, רחוק מלהזיק להם, מחזק אותם, ושהאוויר החם מחליש אותם, מביא עליהם חום וממית אותם.

17. אני אומר עריסה, כדי להשתמש במילה מצויה, מחוסר אחרת, שכן למען האמת אני משוכנע שאין שום צורך לנענע ילדים, ושהנוהג הזה תכופות מזיק להם.

18. «הפרואנים הקדמונים השאירו לילדים את הזרועות חופשיות בתוך חיתול רחב מאוד. כשהוציאו אותם ממנו, הניחו להם בחופשיות בתוך בור שחפרו באדמה וריפדו בכדים, ובו הורידו אותם עד מחצית הגוף. כך היו זרועותיהם חופשיות, והם יכלו להניע את ראשם ולכופף את גופם כרצונם, בלי ליפול ובלי להיפגע. ומשיכלו לעשות צעד, הגישו להם את השד מרחוק מעט, כפיתיון שיאלץ אותם ללכת. תינוקות השחורים נמצאים לפעמים במצב מייגע בהרבה כדי לינוק: הם מחבקים את אחד ממותני האם בברכיהם וברגליהם, ולוחצים כל כך חזק עד שהם מחזיקים את עצמם שם בלי עזרת זרועותיה. הם נאחזים בשד בידיהם ויונקים ממנו בלי הרף, בלי להיטלטל ובלי ליפול, חרף תנועותיה השונות של האם, שבאותו זמן עובדת כדרכה. הילדים האלה מתחילים ללכת כבר בחודש השני, או נכון יותר להיגרר על הברכיים ועל הידיים. האימון הזה נותן להם לאחר מכן את היכולת לרוץ במצב הזה כמעט במהירות שהיו רצים על רגליהם.» תולדות הטבע, כרך ד, מהדורת שנים עשר, עמ' 192. לדוגמאות האלה יכול היה מר דה בופון להוסיף את אנגליה, שבה הנוהג המופרז והברברי של החיתול ההדוק הולך ומתבטל מיום ליום. ראו גם את לה לובר, המסע לסיאם, ואת האדון לה בו, המסע לקנדה, וכו'. אילו הייתי זקוק לאשר את הדברים האלה בעובדות, הייתי ממלא עשרים עמודים בציטוטים.

אנחנו נולדים מוכשרים ללמוד, אבל איננו יודעים דבר ואיננו מכירים דבר. הנפש, אסורה באיברים לא שלמים ומעוצבים למחצה, אין לה אפילו ההרגשה שהיא קיימת. התנועות והצעקות של הילד שרק נולד הן תוצאות מכניות בלבד, בלי ידיעה ובלי רצון.

נניח שילד היה בא לעולם בקומתו ובכוחו של אדם מבוגר, שהיה יוצא, אם אפשר לומר כך, חמוש כולו מרחם אמו, כמו שפאלאס יצאה ממוחו של יופיטר. האדם-הילד הזה היה אוויל גמור, אוטומט, פסל שאינו זע וכמעט שאינו חש. הוא לא היה רואה דבר, לא היה שומע דבר, לא היה מכיר שום אדם, ולא היה יודע להסב את עיניו אל מה שהיה צריך לראות. ולא זו בלבד שלא היה תופס שום עצם מחוצה לו, הוא גם לא היה מעלה אותו אל איבר החוש שבאמצעותו היה תופס אותו. הצבעים לא היו בעיניו, הקולות לא היו באוזניו, הגופים שהיה נוגע בהם לא היו על גופו שלו, הוא אפילו לא היה יודע שיש לו גוף. מגע ידיו היה במוחו, וכל תחושותיו היו מתאחדות בנקודה אחת. הוא היה מתקיים רק ב *sensorium* המשותף [מרכז החישה], היה לו מושג אחד ויחיד, מושג האני, ואליו היה מייחס את כל תחושותיו. המושג הזה, או נכון יותר ההרגשה הזאת, היה כל מה שהיה לו מעל לילד רגיל.

האדם הזה, שנתגבש בבת אחת, גם לא היה יודע להזדקף על רגליו. היה דרוש לו זמן רב כדי ללמוד לעמוד עליהן בשיווי משקל. אולי אף לא היה מנסה זאת, והייתם רואים את הגוף הגדול, החזק והחסון הזה נשאר במקומו כמו אבן, או זוחל ונגרר כמו כלב צעיר.

הוא היה חש במצוקת צרכיו בלי להכיר אותם ובלי לדמיין שום דרך לספק אותם. אין שום קשר ישיר בין שרירי הקיבה ובין שרירי הזרועות והרגליים, קשר שהיה גורם לו, גם כשהוא מוקף מזון, לעשות צעד אחד לקראתו או להושיט יד לאחוז בו. ומכיוון שגופו היה גדל כבר, שאיבריו היו מפותחים לגמרי, ולא היו לו אפוא לא אי השקט ולא התנועות התמידיות של הילדים, הוא היה עשוי למות ברעב בטרם ינוע לחפש את מזונו. די במעט הרהור על סדר ידיעותינו ועל התקדמותן כדי שלא נוכל להכחיש שזה היה פחות או יותר מצב הבערות והטיפשות הראשוני, הטבעי לאדם, לפני שלמד דבר מן הניסיון או מבני מינו.

אם כן, אנחנו מכירים, או יכולים להכיר, את הנקודה הראשונה שממנה יוצא כל אחד מאיתנו אל הדרגה המשותפת של כושר ההבנה. אבל מי מכיר את הקצה האחר? כל אחד מתקדם יותר או פחות לפי הכושר שניחן בו, לפי טעמו, צרכיו, כישוריו, להיטותו, וההזדמנויות שיש לו להתמסר לכך. אני יודע על שום פילוסוף שהיה נועז עד כדי לומר: הנה הגבול שאדם יכול להגיע אליו ואינו יכול לעבור אותו. איננו יודעים מה טבענו מתיר לנו להיות. אף אחד מאיתנו לא מדד את המרחק שעשוי להיות בין אדם אחד לאדם אחר. איזו נפש שפלה היא זו שהמחשבה הזאת לא הלהיבה אותה מעולם, ושאינה אומרת לעצמה לפעמים בגאוותה: כמה כבר עברתי! כמה עוד אוכל להשיג! מדוע שמי ששווה לי יגיע רחוק ממני?

אני חוזר ואומר: חינוכו של האדם מתחיל בהיוולדו. לפני שהוא מדבר, לפני שהוא מבין, הוא כבר מתלמד. הניסיון מקדים את השיעורים. ברגע שהוא מכיר את מינקתו, הוא כבר רכש הרבה. היינו

משתוממים על ידיעותיו של האדם הגס ביותר, אילו עקבנו אחר התקדמותו מן הרגע שנולד ועד הרגע שאליו הגיע. אילו חילקנו את כל המדע האנושי לשני חלקים, אחד משותף לכל האנשים והאחר מיוחד ללמדנים, זה האחרון היה קטן מאוד לעומת הראשון. אבל אנחנו ממעטים לחשוב על הרכישות הכלליות, מפני שהן נעשות בלי שנשים לב לכך, ואפילו לפני גיל התבונה. חוץ מזה, הידע נעשה בולט רק בהבדלים שבו, וכמו במשוואות האלגברה, הכמויות המשותפות אינן נחשבות לכלום.

אפילו החיות רוכשות הרבה. יש להן חושים, ועליהן ללמוד להשתמש בהם. יש להן צרכים, ועליהן ללמוד לספק אותם. עליהן ללמוד לאכול, להלך, לעוף. ארבע הרגליים, שעומדות על רגליהן מיום היוולדן, אינן יודעות ללכת בשל כך. בצעדיהן הראשונים רואים שאלה ניסיונות מהוססים. כנריות שנמלטו מכלוביהן אינן יודעות לעוף, מפני שלא עפו מעולם. בעבור יצורים חיים וחשים הכול לימוד. אילו היתה לצמחים תנועה ממקום למקום, היו צריכים להיות להם חושים והיו צריכים לרכוש ידיעות, שאם לא כן היו המינים כִּלִים במהרה.

התחושות הראשונות של הילדים הן רגשיות בלבד, והם תופסים רק את העונג ואת הכאב. מכיוון שאינם יכולים לא ללכת ולא לאחוז, הם זקוקים לזמן רב כדי לעצב לעצמם מעט מעט את התחושות המייצגות, אלה שמראות להם את העצמים שמחוזה להם. אבל עד שהעצמים האלה נפרשים ומתרחקים, אם אפשר לומר כך, מעיניהם, ומקבלים בעבורם מידות וצורות, חזרתן של התחושות הרגשיות מתחילה לכפוף אותם לשלטון ההרגל. רואים את עיניהם פונות בלי הרף אל האור, ואם האור בא להם מן הצד, הן נוטות לכיוון הזה בלי שירגישו. לכן יש להקפיד להפנות את פניהם אל האור, פן יהיו פוזלים או יסתגלו להביט במלכסן. צריך גם שיתרגלו מוקדם לחשכה, שאם לא כן הם בוכים וצועקים מיד כשהם מוצאים את עצמם באפלה. המזון והשינה, כשהם נמדדים בדיוק רב מדי, נעשים להם נחוצים בתום אותם מרווחים עצמם, ועד מהרה התשוקה אינה באה עוד מן הצורך אלא מן ההרגל. או נכון יותר, ההרגל מוסיף צורך חדש על זה שהטבע נתן. זה מה שצריך למנוע.

ההרגל האחד שצריך להניח לילד לקנות הוא לא לקנות שום הרגל. אל יישאו אותו על זרוע אחת יותר מאשר על האחרת, אל ירגילו אותו להגיש יד אחת ולא את האחרת או להשתמש בה תכופות יותר, לרצות לאכול, לישון ולעשות באותן שעות עצמן, או לא להיות מסוגל להישאר לבד לא ביום ולא בלילה. הכינו מרחוק את בוא שלטון החופש שלו ואת השימוש בכוחותיו, בכך שתניחו לגופו את ההרגל הטבעי ותביאו אותו למצב שבו הוא תמיד יכול לשלוט בעצמו ולעשות בכל דבר את רצונו, מיד כשיהיה לו רצון.

מן הרגע שהילד מתחיל להבחין בעצמים, חשוב לבחור בקפידה את אלה שמראים לו. מטבעו מתעניין האדם בכל עצם חדש. הוא חש את עצמו חלש כל כך, שהוא מפחד מכל מה שאינו מכיר; וההרגל לראות עצמים חדשים בלי להתרגש מהם מחסל את הפחד הזה. ילדים שגדלו בבתים נקיים, שאין סובלים בהם עכבישים, מפחדים מעכבישים, והפחד הזה נשאר בהם לעיתים גם כשהם גדולים. לא ראיתי מעולם בני כפר, לא איש, לא אישה ולא ילד, שפחדים מעכבישים.

אם כן, מדוע לא יתחיל חינוכו של ילד לפני שהוא מדבר ולפני שהוא מבין, אם בחירת העצמים שמציגים לפניו, היא לבדה, עשויה לעשות אותו פחדן או אמיץ? רצוני שירגילו אותו לראות עצמים חדשים, חיות מכוערות, מגעילות, מוזרות, אבל מעט מעט, ממרחק, עד שיתרגל אליהן, ועד שמרוב שיראה אחרים מטפלים בהן, יטפל בהן לבסוף בעצמו. אם בילדותו ראה בלי בעתה קרפדות, נחשים וסרטני נחלים, הוא יראה בגודלו כל חיה שתהיה בלי זוועה. אין עוד עצמים מאיימים בעבור מי שרואה אותם יום יום.

כל הילדים מפחדים ממסכות. אני מתחיל בכך שאני מראה לאמיל מסכה שפניה נעימות. אחר כך מיישוו שם את המסכה הזאת על פניו לעיניו. אני פורץ בצחוק, כולם צוחקים, והילד צוחק כמו כולם. מעט מעט אני מרגיל אותו למסכות נעימות פחות, ולבסוף לפרצופים מתועבים. אם שלטתי כראוי בהדרגתיות שלי, הוא לא רק שלא ייבעת מן המסכה האחרונה, אלא יצחק ממנה כמו מן הראשונה. אחרי זה אינני חושש עוד שיפחידו אותו במסכות.

כשבפרידה בין אנדרומכה והקטור אסטיאנקס הקטן נבעת מן הציצה המתנופפת על קסדת אביו, אינו מכיר אותו, מתנפל בצעקות אל חיקה של מינקתו, וחולץ מאמו חיוך מעורב בדמעות, מה צריך לעשות כדי לרפא את הבעתה הזאת? בדיוק מה שהקטור עושה: להניח את הקסדה על הארץ ואחר כך ללטף את הילד. ברגע שליו יותר לא היו מסתפקים בזה. היו מתקרבים אל הקסדה, משחקים בנוצות, נותנים לילד למשש אותן, ולבסוף היתה המינקת לוקחת את הקסדה ושמה אותה בצחוק על ראשה שלה; אם בכלל תעז ידה של אישה לגעת בנשקו של הקטור.

והאם צריך להרגיל את אמיל לרעש של כלי ירייה? אני מבעיר תחילה אבק הצתה באקדח. הלהבה הפתאומית והחולפת, מעין הברק הזה, משמחת אותו. אני חוזר על אותו דבר עם יותר אבק שרפה. מעט מעט אני מוסיף לאקדח מנה קטנה בלי פקק, ואחר כך מנה גדולה יותר. ולבסוף אני מרגיל אותו ליריות רובה, לנפצים, לתותחים, להתפוצצויות הנוראות ביותר.

שמתי לב שילדים מפחדים לעיתים רחוקות מן הרעם, אלא אם הפיצוצים נוראים ופוגעים ממש באיבר השמיעה. אחרת הפחד הזה בא להם רק כשלמדו שהרעם פוגע או הורג לפעמים. כשהתבונה מתחילה להפחיד אותם, עשו שההרגל ירגיע אותם. בהדרגה איטית ומחושבת עושים את האדם ואת הילד חסרי מורא בפני הכול.

בתחילת החיים, כשהזיכרון והדמיון עדיין אינם פעילים, הילד קשוב רק למה שפועל על חושיו ממש עכשיו. מכיוון שתחושותיו הן חומרי הגלם הראשונים של ידיעותיו, להציע לו אותן בסדר מתאים פירושו להכין את זיכרונו לספק אותן יום אחד באותו סדר עצמו לכושר ההבנה שלו. אבל מכיוון שהוא קשוב רק לתחושותיו, די בתחילה להראות לו בבירור רב את הקשר שבין התחושות האלה ובין העצמים שמחוללים אותן. הוא רוצה לגעת בכל, למשש הכול. אל תתנגדו לאי השקט הזה, הוא מציע לו לימוד נחוץ מאוד. כך הוא לומד לחוש את החום, את הקור, את הקושי, את הרכות, את הכובד ואת הקלות של הגופים, ולשפוט את גודלם, את צורתם ואת כל תכונותיהם

שהחושים תופסים, בהביטו, במששו¹⁹, בהאזינו, ובייחוד בהשוותו את הראייה למישוש ובהעריכו בעין את התחושה שהם יעוררו תחת אצבעותיו.

רק בדרך התנועה אנחנו לומדים שיש דברים שאינם אנחנו, ורק בדרך תנועתנו שלנו אנחנו קונים את מושג המרחב. מפני שהמושג הזה אינו בידי הילד, הוא מושיט את ידו באותה מידה כדי לאחוז בעצם שנוגע בו ובעצם שנמצא ממנו במרחק מאה צעדים. המאמץ הזה שהוא עושה נראה לכם אות של שליטה, פקודה שהוא נותן לעצם להתקרב או לכם להביא לו אותו. ולא כך כלל. כל העניין הוא שאותם עצמים עצמם, שבתחילה ראה אותם במוחו ואחר כך על עיניו, הוא רואה אותם עכשיו בקצה זרועותיו, ואינו מדמיין מרחב מלבד זה שהוא יכול להגיע אליו. לכן הקפידו לטייל איתו תכופות, להעביר אותו ממקום למקום, ולתת לו לחוש את שינוי המקום, כדי ללמד אותו לשפוט מרחקים. כשיתחיל להכיר אותם, אז צריך לשנות את השיטה ולשאת אותו רק כרצונכם ולא כרצונו. שכן מיד כשהחוש אינו מתעה אותו עוד, הסיבה למאמצו משתנה. השינוי הזה ראוי לתשומת לב ודורש הסבר.

מצוקת הצרכים מתבטאת באותות, כשעזרת הזולת נחוצה כדי לספק אותם. מכאן צעקותיהם של הילדים. הם בוכים הרבה, וכך צריך להיות. מכיוון שכל תחושותיהם רגשיות, כשהן נעימות הם נהנים מהן בשתיקה, וכשהן מכאיבות הם אומרים זאת בלשונם ומבקשים הקלה. ובעודם ערים, הם כמעט שאינם יכולים להישאר במצב אדיש. הם ישנים, או שמשוהו פועל עליהם.

כל לשונותינו הן יצירי מלאכת האדם. זמן רב חיפשו אם יש לשון טבעית ומשותפת לכל האנשים. אין ספק שיש אחת כזאת, והיא הלשון שהילדים מדברים לפני שהם יודעים לדבר. ללשון הזאת אין הגייה מפורקת להברות, אבל יש בה הטעמה, יש בה צליל, והיא מובנת. השימוש בלשונות שלנו הביא אותנו להזניח אותה עד כדי לשכוח אותה כליל. נלמד את הילדים, ועד מהרה נלמד אותה מחדש בקרבתם. המינקות הן המורות שלנו בלשון הזאת. הן מבינות כל מה שאומרים היונקים שלהן, הן משיבות להם, ויש להן איתם שיחות רצופות היטב. ואף שהן מבטאות מילים, המילים האלה חסרות תועלת לחלוטין. לא את משמעות המילה הילדים מבינים, אלא את ההטעמה שגלוית אליה.

ללשון הקול מצטרפת לשון התנועה, ואין היא נמרצת פחות ממנה. התנועה הזאת אינה בידיהם החלשות של הילדים, היא על פניהם. מפליא כמה הבעה יש כבר בפרצופים הלא גמורים האלה. תווי פניהם משתנים מרגע לרגע במהירות שאינה מתקבלת על הדעת. אתם רואים בהם את החיוך, את התשוקה ואת הבעתה נולדים וחולפים כמו הבוקי ברק, ובכל פעם אתם סבורים שאתם רואים פנים אחרות. בוודאי שרירי הפנים שלהם ניידים משלנו. לעומת זאת עיניהם העמומות כמעט שאינן אומרות דבר. כזה צריך להיות סוג האותות שלהם בגיל שבו אין לאדם אלא צרכים גופניים: הבעת התחושות היא בהעוויות, הבעת הרגשות היא במבטים.

19. חוש הריח הוא מכל החושים זה שמתפתח אצל הילדים באיחור הגדול ביותר. עד גיל שניים או שלוש אינו נראה שהם חשים כלל בריחות טובים או רעים. בעניין הזה יש להם האדישות, או נכון יותר חוסר הרגישות, שרואים אצל חיות רבות.

מכיוון שמצבו הראשון של האדם הוא מצוקה וחולשה, קולותיו הראשונים הם קול התלונה וקול הבכי. הילד חש בצרכיו ואינו מצליח לספק אותם, ולכן הוא מבקש עזרה מאחרים בצעקות. אם הוא רעב או צמא, הוא בוכה; אם קר לו מדי או חם לו מדי, הוא בוכה; אם הוא זקוק לתנועה ומחזיקים אותו במנוחה, הוא בוכה; אם הוא רוצה לישון ומטרטרים אותו, הוא בוכה. ככל שיש לו פחות שליטה על מצב קיומו, כך הוא דורש תכופות יותר שישנו אותו. יש לו שפה אחת ויחידה, מפני שיש לו, אם אפשר לומר כך, סוג אחד ויחיד של מצוקה: איבריו אינם שלמים עדיין, והוא אינו מבדיל בין הרשמים השונים שהם מעבירים לו; כל המכאובים אינם מצטרפים אצלו אלא לתחושת כאב אחת.

מן הבכי הזה, שנראה כאילו אינו ראוי כלל לתשומת לב, נולד הקשר הראשון של האדם לכל מה שסביבו. כאן נחשלת הטבעת הראשונה של השרשרת הארוכה שממנה מורכב הסדר החברתי.

כשהילד בוכה, אין לו נוח, יש לו צורך כלשהו שאינו יכול לספק. בודקים, מחפשים את הצורך הזה, מוצאים אותו, ודואגים לו. וכשלא מוצאים אותו, או כשאין אפשרות לדאוג לו, הבכי נמשך והוא נעשה מטרד: מפנקים את הילד כדי להשתיקו, מנענעים אותו, שרים לו שיירדם. אם הוא מתעקש, מאבדים את הסבלנות ומאיימים עליו, ומינקות גסות אף מכות אותו לפעמים. הנה שיעורים משונים לרגל כניסתו לחיים.

לעולם לא אשכח שראיתי אחד הבכיינים הטרדניים האלה מוכה כך בידי מינקתו. הוא השתתק מיד, וחשבתי שנרתע. אמרתי לעצמי: זו תהיה נפש עבדית, שלא יוציאו ממנה דבר אלא בחומרה. טעיתי. האומלל נחנק מזעם, הוא איבד את נשימתו, וראיתי אותו משחיר. רגע אחר כך באו הצעקות החדות; כל אותות הטינה והחמה שאופייניים לגיל הזה היו בנעימת קולו. פחדתי שייצא נפשו בטלטלה הזאת. אפילו הייתי מפקפק בכך שרגש הצדק והעוול מוטבע בלב האדם, הדוגמה הזאת לבדה היתה משכנעת אותי. אני בטוח שגחל בוער שהיה נופל במקרה על ידו של הילד הזה היה מכאיב לו פחות מן המכה הקלה למדי הזאת, שניתנה בכוונה גלויה לפגוע בו.

הנטייה הזאת של הילדים להתפרצות, למרירות ולכעס מחייבת זהירות יתרה. בורהאווה סבור שמחלותיהם שייכות בעיקרן למשפחת מחלות העוויות, מפני שהראש גדול אצלם באופן יחסי ומערכת העצבים מסועפת יותר מאשר אצל המבוגרים, ולכן הרקמה העצבית נוטה יותר להתגררת. הרחיקו מהם בזהירות רבה את המשרתים שמצייקים להם, מרגיזים אותם ומאבדים כלפיהם את הסבלנות; הם מסוכנים וקטלניים להם פי מאה מפגעי האוויר ומפגעי העונות. כל זמן שהילדים ימצאו התנגדות בדברים עצמם ולא ברצונם של אנשים, הם לא יהיו סרבנים ולא רגזנים, ובראותם תישמר טוב יותר. זו אחת הסיבות לכך שילדי העם, שהם חופשיים יותר ועצמאיים יותר, חולניים פחות, עדינים פחות וחסונים יותר מאלה שמתיימרים לחנך טוב יותר בכך שמתנגדים להם בלי הרף. אבל צריך לזכור תמיד שיש הבדל גדול בין לציית להם ובין לא להתנגד להם.

בכיים הראשון של הילדים הוא בקשה, ואם לא נשמור על עצמנו הוא נעשה עד מהרה פקודה. הם מתחילים בכך שהם גורמים שיעזרו להם, ומסיימים בכך שהם גורמים שישרתו אותם. כך, מתוך חולשתם, שממנה בא בתחילה רגש התלות שלהם, נולד אחר כך רעיון השלטון והשליטה. אבל מפני שהרעיון הזה אינו מתעורר מצורכיהם אלא מן השירותים שאנחנו מעניקים להם, כאן מתחילות להיראות ההשפעות המוסריות שסיבתן הישירה אינה בטבע, וכבר רואים מדוע חשוב כבר בגיל המוקדם הזה לפענח את הכוונה הנסתרת שמכתיבה את התנועה או את הצעקה.

כשהילד מותח את ידו במאמץ בלי לאמור דבר, הוא מאמין שהוא מגיע אל הדבר, מפני שאינו מעריך את המרחק נכונה; הוא טועה. אבל כשהוא מתלונן וצועק בשעה שהוא מותח את היד, הוא אינו משגה עוד בעניין המרחק: הוא מצווה על הדבר להתקרב, או מצווה עליכם להביא לו אותו. במקרה הראשון שאו אותו אל הדבר לאט ובצעדים קטנים; בשני, אל תעמידו פנים אפילו שאתם שומעים אותו. ככל שיעצק יותר, כך עליכם להאזין לו פחות. חשוב להרגיל אותו מוקדם שלא לצוות, לא על אנשים, שכן אינו אדונם, ולא על דברים, שכן אינם שומעים אותו. לכן כשילד חומד דבר שהוא רואה ושמוכנים לתת לו אותו, מוטב לשאת את הילד אל הדבר מלהביא את הדבר אל הילד. מן ההרגל הזה הוא מסיק מסקנה שמתאימה לגילו, ואין שום דרך אחרת לרמוז לו עליה.

האב דה סן פייר נהג לקרוא לאנשים ילדים גדולים, ואפשר לקרוא בהיפוך לילדים אנשים קטנים. בשתי האמירות האלה יש אמת כאמרות שונות; כעקרונות הן זקוקות להבהרה. אבל כשהובס קרא לרשע ילד חסון, הוא אמר דבר שסותר את עצמו לחלוטין. כל רשעות באה מחולשה. הילד רשע רק מפני שהוא חלש; עשו אותו חזק, והוא יהיה טוב. מי שהיה יכול כל דבר לא היה עושה רע לעולם. מכל תכונותיה של האלוהות הכל יכולה, טוב הלב היא זו שבלעדיה הקשה ביותר להעלות אותה על הדעת. כל העמים שהודו בשני עקרונות ראו תמיד את הרע כנחות מן הטוב, שאחרת היתה הנחתם אבסורדית. ראו להלן את הצהרת האמונה של הכוהן מסבויה.

התבונה לבדה מלמדת אותנו להכיר את הטוב ואת הרע. המצפון, שגורם לנו לאהוב את האחד ולשנוא את האחר, אינו תלוי בתבונה, ועם זאת אינו יכול להתפתח בלעדיה. לפני גיל התבונה אנחנו עושים את הטוב ואת הרע בלי לדעת זאת, ואין מוסריות במעשינו, אף שיש בה לפעמים ברגש שמעוררים בנו מעשיהם של אחרים כשהם נוגעים לנו. ילד רוצה לקלקל את כל מה שהוא רואה, הוא שובר ומרסק כל מה שהוא מגיע אליו, הוא אווז בציפור כמו שהיה אווז באבן, וחונק אותה בלי לדעת מה הוא עושה.

מדוע זה כך? בראשונה הפילוסופיה תסביר את העניין בפגמים טבעיים: הגאווה, יצר השליטה, אהבת הכבוד (amour-propre), רשעותו של האדם. היא תוכל להוסיף שרגש חולשתו של הילד עושה אותו צמא למעשי כוח ולהוכיח לעצמו את כוחו. אבל ראו את הזקן החולה והשבור, שמעגל החיים האנושיים החזיר אותו לחולשת הילדות. לא רק שהוא נשאר חסר תנועה ושקט, הוא גם רוצה שהכול סביבו יישאר כך. השינוי הקטן ביותר מטריד אותו ומדאיג אותו, והוא היה רוצה לראות שלושה כללית שולטת בכול. איך אפשר שאותו אין אונים עצמו, בלויית אותם יצרים עצמם, יוליד השפעות שונות כל כך בשני הגילים האלה, אם לא השתנתה הסיבה הראשונית?

ואיפה אפשר לחפש את השוני הזה בסיבות, אם לא במצבם הגופני של שני היחידים? העיקרון הפעיל המשותף לשניהם מתפתח באחד ודועך באחר; האחד נבנה והאחר נהרס, האחד נוטה אל החיים והאחר אל המוות. הפעילות הדועכת מתכנסת בלבו של הזקן; בלבו של הילד היא שופעת ומתפשטת אל החוץ. הוא חש בתוכו, אם אפשר לומר כך, חיים די והותר כדי להחיות את כל מה שסביבו. אם הוא עושה או אם הוא מפרק, אין זה חשוב, די בכך שהוא משנה את מצב הדברים, וכל שינוי הוא פעולה. ואם נראה שהוא נוטה יותר להרוס, אין זה מתוך רשעות. זאת מפני שהפעולה שבונה היא תמיד אטית, והפעולה שהורסת מהירה יותר ולכן מתאימה יותר למזגו התוסס.

בשעה שיוצר הטבע נותן לילדים את העיקרון הפעיל הזה, הוא דואג שיהיה מזיק מעט, בכך שהוא משאיר להם כוח מעט למלא אותו. אבל ברגע שהם יכולים לראות את האנשים שסביבם ככלים שבידם להפעיל, הם משתמשים בהם כדי ללכת אחר נטייתם ולהשלים את חולשתם. כך הם נעשים מטרידים, עריצים, שתלטנים, רעים ובלתי נשלטים. זו התקדמות שאינה באה מאופי שתלטני טבעי, אלא היא עצמה מקנה להם אותו, שכן אין צורך בניסיון ארוך כדי לחוש כמה נעים לפעול בידיהם של אחרים, ולהידרש רק להניע את הלשון כדי להניע את העולם.

כשגדלים רוכשים כוחות, נעשים פחות מודאגים ופחות תזזיתיים, ומסתגרים יותר בתוך עצמנו. הנפש והגוף באים, אם אפשר לומר כך, לאיזון, והטבע כבר אינו דורש מאתנו אלא את התנועה הדרושה לשמירת קיומנו. אבל התשוקה לצוות אינה דועכת עם הצורך שהוליד אותה. השלטון מעורר את אהבת הכבוד ומחניף לה, וההרגל מחזק אותה. כך באה הגחמה במקום הצורך, וכך שולחות שורשים ראשונים הדעות הקדומות ודעת הקהל.

משהתברר העיקרון, אנחנו רואים בבירור את הנקודה שבה סוטים מדרך הטבע. נראה מה צריך לעשות כדי להישאר בה.

רחוק מכך שיהיו לילדים כוחות עודפים, אין להם אף כוחות מספיקים לכל מה שהטבע דורש מהם. לכן יש להניח להם להשתמש בכל הכוחות שהטבע נותן להם ושאינם בכוחם לנצל אותם לרעה. כלל ראשון.

יש לעזור להם ולהשלים את מה שחסר להם, בין בשכל ובין בכוח, בכל מה שנוגע לצורך הגופני. כלל שני.

בעזרה שנותנים להם יש להצטמצם במועיל הממשי בלבד, ולא להיענות לשום גחמה ולשום תשוקה שאין בה טעם. הגחמה לא תייסר אותם כלל אם לא גרמנו לה להיוולד, מפני שאינה מן הטבע. כלל שלישי.

יש ללמוד בעיון את שפתם ואת סימניהם, כדי שבגיל שבו אינם יודעים להעמיד פנים נבדיל בין מה שבא בתשוקותיהם ישר מן הטבע ובין מה שבא מדעת הקהל. כלל רביעי.

רוחם של הכללים האלה היא להעניק לילדים יותר חופש אמיתי ופחות שלטון, להניח להם לעשות יותר בכוחות עצמם ולדרוש פחות מאחרים. כך, מתוך שיתרגלו מוקדם לתחום את תשוקותיהם לפי כוחותיהם, ירגישו מעט מאוד בחסרונם של מה שאינם בהישג ידם.

הנה אם כן טעם חדש וחשוב מאוד להניח לגופם ולאיברייהם של הילדים להיות חופשיים לחלוטין, ובוהירות אחת בלבד: להרחיק אותם מסכנת נפילות ולסלק מידיהם כל מה שעלול לפצוע אותם.

ילד שגופו וזרועותיו חופשיים יבכה בלי ספק פחות מילד הכרוך בחיתולים. מי שמכיר רק את הצרכים הגופניים בוכה רק כשהוא סובל, וזה יתרון גדול מאוד; שכן אז יודעים בדיוק מתי הוא זקוק לעזרה, ואין להתמהמה אף רגע מלתת לו אותה אם אפשר. אבל אם אינכם יכולים להקל עליו, הישארו שקטים ואל תפנקו אותו כדי להרגיעו. הליטופים שלכם לא ירפאו את התקפי המעיים שלו, ואילו הוא יזכור מה צריך לעשות כדי שיפנקו אותו. ואם ילמד פעם אחת להעסיק אתכם בו כרצונו, הנה הוא נעשה אדון עליכם; הכול אבוד.

ככל שיתנגדו פחות לתנועותיהם, כך יבכו הילדים פחות; ככל שבכיים יטריד פחות, כך ייטרחו פחות להשתיקם; ככל שיאיימו עליהם ויפנקו אותם לעתים רחוקות יותר, כך יהיו פחדנים פחות ועקשנים פחות, וישמרו טוב יותר על מצבם הטבעי. פחות בכך שמניחים לילדים לבכות ויותר בכך שממהרים להרגיע אותם גורמים להם להעלות בקע, וההוכחה שלי היא שהילדים המוזנחים ביותר סובלים מכך פחות מאחרים. רחוק אני מלרצות בשל כך שיוניחו אותם. להפך, חשוב שיקדימו את צורכיהם ולא ימתינו שצעקותיהם יודיעו להם עליהם. אבל גם איני רוצה שהטיפול שנותנים להם יהיה מוטעה. ומדוע יימנעו מלבכות משיראו שבכיים מועיל לדברים כה רבים? משלמדו מה המחיר שמייחסים לשתיקתם, הם נזהרים מלפזר אותה בחינם. בסוף הם מעלים את ערכה עד שאין עוד יכולת לשלם אותו, ואז, מרוב בכי שאינם מועיל, הם מתאמצים, מתשים את עצמם, והורגים את עצמם.

בכי ארוך של ילד שאינם קשור ואינם חולה ושאינם מניחים לו לחסור דבר אינו אלא בכי של הרגל ושל עקשנות. אין הוא מעשה ידי הטבע אלא מעשה ידי המינקת, שמפני שאינה יודעת לשאת את הטרדתו היא מרבה אותו, בלי לחשוב שבהשתיקה את הילד היום היא מדרבנת אותו לבכות מחר יותר.

הדרך היחידה לרפא את ההרגל הזה או למנוע אותו היא לא לשים לו לב כלל. איש אינו אוהב לטרוח טרחה מיותרת, גם לא ילדים. הם עקשנים בניסיונותיהם; אבל אם יהיה בכך יותר עקביות משיש בהם עקשנות, הם יתייאשו ולא יחזרו לכך. כך חוסכים מהם בכי ומרגילים אותם להזיל דמעות רק כשהכאב מאלץ אותם.

מלבד זה, כשהם בוכים מגחמה או מעקשנות, דרך בטוחה למנוע מהם להמשיך היא להסיח את דעתם בדבר נעים וראוונתי שיגרום להם לשכוח שרצו לבכות. רוב המינקות מצטיינות באמנות הזאת, ובשימוש מחושב היא מועילה מאוד; אבל חשוב מכול שהילד לא יבחין בכוונה להסיח את דעתו, ושישתעשע בלי להאמין שחושבים עליו. והנה דווקא בזה כל המינקות מגושמות.

מגמלים את כל הילדים מוקדם מדי. הזמן שבו צריך לגמול אותם מסומן בבקיעת השיניים, והבקיעה הזאת קשה וכאובה בדרך כלל. מתוך דחף מכני הילד מכניס אז תכופות לפיו כל מה שבידו, כדי ללעוס אותו. מדמים להקל על התהליך בכך שנותנים לו לנשכן גופים קשים, כמו שנהב או שן זאב. אני סבור שזו טעות. הגופים הקשים האלה, במקום לרכך את החניכיים, עושים אותם מיובלים ומקשים אותם, ומכינים קריעה כאובה וקשה יותר. ניקח תמיד את הדחף הטבעי לדוגמה. אין רואים כלבים צעירים מחדדים את שיניהם הבוקעות באבנים, בברזל או בעצמות, אלא בעץ, בעור, בסמרטוטים, בחומרים רכים שנכנעים ושהשן מטביעה בהם את רישומה.

שוב אין אנחנו יודעים להיות פשוטים בשום דבר, גם לא סביב הילדים. פעמוני כסף וזהב, אלמוגים, גבישים מלוטשים, נשכנים מכל מחיר ומכל סוג. כמה הכנות מיותרות ומזיקות! שום דבר מכל אלה. לא פעמונים ולא נשכנים. ענפי עץ קטנים עם פירותיהם ועליהם, גולת פרג שבתוכה שומעים את הזרעים מקשקשים, מקל שוש שהוא יכול למצוץ וללעוס: אלה ישעשעו אותו לא פחות מכל תכשיטי ההדר האלה, ולא יהיה בהם הפגם של הרגלתו לחיי מותרות מיום שנולד.

כבר הוכר שהדיסה אינה מזון בריא במיוחד. חלב מבושל וקמח שאינו מבושל מצטברים לפסולת כבדה בקיבה ואינם מתאימים לה. בדיסה הקמח מבושל פחות מאשר בלחם, ויתר על כן הוא לא עבר תסיסה. מרק הלחם וקרום האורז נראים לי עדיפים. אם מתעקשים בכל זאת להכין דייסה, מוטב לקלות את הקמח קצת מראש. בארץ מולדתי עושים מקמח קלוי כזה מרק נעים מאוד ובריא מאוד. גם מרק הבשר ומרק הירקות הם מזון בינוני שאין להשתמש בו אלא כמה שפחות. חשוב שהילדים יתרגלו קודם כול ללעוס. זו הדרך האמיתית להקל על בקיעת השיניים, וכשהם מתחילים לבלוע, הרוק המתערב במזון מקל על עיכולו.

לכן הייתי מתחיל ונותן להם ללעוס פירות יבשים וקרומי לחם. למשחק הייתי נותן להם מקלות קטנים של לחם קשה או של ביסקוויט דומה ללחם הפיימוני שנקרא שם גריס. מרוב ריכוך הלחם הזה בפיהם יבלעו ממנו בסוף מעט, שיניהם יבקעו, והם ייגמלו כמעט לפני שישימו לב לכך. לכפריים יש בדרך כלל קיבה חזקה מאוד, ואין גומלים אותם בטקס רב יותר מזה.

הילדים שומעים דיבור מיום שנולדו. מדברים אליהם לא רק לפני שהם מבינים את הנאמר להם, אלא עוד לפני שהם מסוגלים להחזיר את הקולות שהם שומעים. איבר הדיבור שלהם, שעדיין קהה, נענה רק בהדרגה לחיקוי הצלילים שמכתיבים להם, ואפילו לא ברור שהצלילים האלה מגיעים לאוזנם בתחילה באותה בהירות שבה הם מגיעים לאוזנו. אין לי התנגדות לכך שהמינקת תשעשע את הילד בשירים ובנעימות עליזות ומגוונות מאוד, אבל אני מתנגד לכך שתחריש את אוזניו בלי הרף בשטף של מילים מיותרות שאינו מבין בהן אלא את הנימה שהיא נותנת בהן. הייתי רוצה שההגאים הראשונים שמשמיעים לו יהיו מעטים, קלים, מובחנים, חוזרים ונשנים, ושהמילים שהם מבטאים לא יתייחסו אלא לעצמים מוחשיים שאפשר להראות לילד מיד. הקלות האומללה שבה אנחנו מסתפקים במילים שאיננו מבינים מתחילה מוקדם יותר משנדמה. התלמיד מאזין בכיתה למליצות הריק של המורה שלו בדיוק כפי שהאזין בחיתוליו לפטפוטי המינקת. נראה לי שחינוכו לכך שלא יבין בזה כלום יהיה לימוד מועיל מאוד.

ההרהורים באים בהמון כשרוצים לעסוק בהתגבשות הלשון ובדיבורם הראשון של הילדים. מה שלא נעשה, הם ילמדו לדבר תמיד באותו אופן, וכל הספקולציות הפילוסופיות חסרות כאן כל תועלת.

קודם כול יש להם, אם אפשר לומר כך, דקדוק של גילם, ותחבירו כולל כללים כלליים יותר משלנו. אילו שמו לב לדבר כראוי, היו משתוממים מן הדיוק שבו הם הולכים אחרי אנלוגיות מסוימות, פגומות מאוד אם תרצו, אבל סדורות מאוד, שאינן מקוממות אלא בגלל חספוסן או משום שהשימוש המקובל אינו מכיר בהן. הרגע שמעתי ילד עלוב שאביו גער בו קשות על שאמר לו: *Mon père, irai-je-t-y*? [אבא, האלך לשם?], והנה רואים שהילד הזה הלך אחרי האנלוגיה טוב יותר מן המדקדקים שלנו, שכן אם אמרו לו *vas-y*, מדוע לא יאמר *irai-je-t-y*? שימו לב גם באיזו זריזות חמק מפער התנועות שב-*irai-je-y* או ב-*y irai-je*? האם זו אשמת הילד העלוב שאנחנו הסרנו מן המשפט, בלא שום סיבה טובה, את תואר הפועל המיידע הזה, *y*, מפני שלא ידענו מה לעשות בו? זו פדנטיות שאין לשאת אותה וטרחה מן המיותרות שבמיותרות, לשקוד על תיקון כל השגיאות הקטנות האלה כנגד השימוש המקובל, שגיאות שהילדים לעולם אינם נמנעים מלתקן בעצמם עם הזמן. דברו לפנייהם תמיד נכון, עשו שלא יהיה להם נעים עם שום אדם כמו איתכם, והיו סמוכים ובטוחים שלשונם תיטהר מאליה לפי שלכם, בלי שהערתם להם אף פעם.

אבל יש קלקול בעל חשיבות אחרת לגמרי, ולא פחות קל למנוע אותו: ממהרים יותר מדי להביא אותם לדבר, כאילו חוששים שלא ילמדו לדבר מעצמם. הלהיטות הלא נבונה הזאת מחוללת תוצאה הפוכה בדיוק למבוקש. הם מדברים בגללה מאוחר יותר ומבולבל יותר. תשומת הלב הקיצונית שמוקדשת לכל מה שהם אומרים פוטרת אותם מהגייה טובה, ומכיוון שהם בקושי מואילים לפתוח את הפה, רבים מהם שומרים כל חייהם על ליקוי היגוי ועל דיבור מבולבל שהופך אותם לכמעט לא מובנים.

חייתי זמן רב בין הכפריים ומעולם לא שמעתי אף אחד מהם מגרגר את דיבורו, לא גבר ולא אישה, לא נערה ולא נער. מאין זה בא? האם איברי הכפריים בנויים אחרת משלנו? לא, אבל הם מתורגלים אחרת. מול חלוני יש תלולית שעליה מתכנסים ילדי המקום לשחק. אף שהם רחוקים ממני למדי, אני מבחין בדיוק בכל מה שהם אומרים, ולא פעם אני שואב מהם חומר טוב לדיבור הזה. יום יום אוזני מטעה אותי בעניין גילם. אני שומע קולות של ילדים בני עשר, אני מביט ורואה את קומתם ואת תווי פניהם של ילדים בני שלוש או ארבע. אין אני מגביל את הניסיון הזה לעצמי בלבד. בני העיר שבאים לבקר אותי, ושאיני מתייעץ איתם בעניין, נופלים כולם לאותה טעות.

מה שמחולל אותה הוא שעד גיל חמש או שש אין ילדי הערים, הגדלים בחדר ותחת כנפי אומנת, צריכים אלא למלמל כדי שיובנו. ברגע שהם מזוים את שפתייהם טורחים להאזין להם. מכתבים להם מילים שהם מחזירים בצורה גרועה, ומרוב תשומת לב, ומכיוון שאותם אנשים נמצאים סביבם בלי הפסק, הם מנחשים את מה שהילדים התכוונו לומר יותר משהם שומעים את מה שנאמר.

בכפר זה עניין אחר לגמרי. הכפרייה אינה נמצאת סביב בנה בלי הפסק, והוא נאלץ ללמוד לומר בבירור רב ובקול רם מאוד את מה שהוא צריך להסביר לה. בשדות, הילדים המפוזרים והרחוקים מהאב, מהאם ומשאר הילדים, מתאמנים בלהשמיע את עצמם למרחוק ובלכוון את עוצמת הקול לפי המרחק שמפריד בינם ובין מי שהם רוצים שישמע אותם. כך לומדים באמת לבטא, ולא על ידי גמגום של כמה תנועות באוזנה של אומנת קשובה. כך גם קורה שכששואלים ילד של כפרי, הבושה עשויה למנוע ממנו לענות, אבל מה שהוא אומר הוא אומר בבירור. ואילו לילד העיר נדרשת האומנת כמתורגמנית, ובלעדיה לא מבינים כלום ממה שהוא ממלמל בין שיניים²⁰.

כשהם מתבגרים, אמורים הנערים להיפטר מהפגם הזה בבתי הספר והנערות במנזרים, ואכן אלה ואלה מדברים בדרך כלל ברור יותר מאותם ילדים שגדלו תמיד בבית אביהם. אבל מה שמונע מהם לרכוש אי פעם היגוי צח כמו זה של הכפריים הוא ההכרח ללמוד הרבה דברים בעל פה ולדקלם בקול רם את מה שלמדו, שכן בשעת הלימוד הם מתרגלים ללעוס את המילים, לבטא ברישול ובצורה גרועה, ובשעת הדקלום הדבר גרוע עוד יותר: הם מחפשים את המילים במאמץ, הם גוררים ומאריכים את ההברות. אין זה אפשרי שכאשר הזיכרון מתנווד לא תגמגם גם הלשון. כך נקנים ליקויי ההיגוי, או משתמרים. יראה להלן שלאמיל שלי לא יהיו הליקויים האלה, או לפחות שלא קנה אותם מאותן סיבות.

אני מסכים שבני העם ובני הכפר נופלים לקיצוניות אחרת, שהם מדברים כמעט תמיד בקול רם מן הנדרש, שמתוך היגוי מדויק מדי הגאיהם חזקים וגסים, שיש להם יותר מדי מבטא, שהם בוחרים את מילותיהם בצורה גרועה, וכן הלאה.

אבל ראשית, הקיצוניות הזאת נראית לי פגומה פחות בהרבה מן האחרת, שהרי החוק הראשון של הדיבור הוא להיות מובן, ולכן השגיאה הגדולה ביותר שאפשר לעשות היא לדבר ולא להיות מובן. מי שמתגאה בכך שאין לו מבטא מתגאה בכך שהוא שולל מהמשפטים את חנינם ואת עוצמתם. המבטא הוא נשמת הדיבור, הוא נותן לו את הרגש ואת האמת. המבטא משקר פחות מהמילה, ואולי משום כך האנשים המחונכים כראוי חוששים ממנו כל כך. מן ההרגל לומר הכול באותה נימה בא ההרגל ללעוג לאנשים בלי שירגישו בכך. במקום המבטא שהוחרם באות דרכי היגוי מגוחכות, מעושות וכפופות לאופנה, כאלה שמבחינים בהן במיוחד בצעירי החצר. המלאכותיות הזאת שבדיבור ושבחליכות היא שהופכת את המפגש עם הצרפתי לדוחה ולא נעים בעיני עמים אחרים. במקום לשים מבטא בדיבורו הוא שם בו גנדרנות. אין זו הדרך לעורר רושם טוב.

כל הפגמים הקטנים האלה של הלשון, שיש פחד כה גדול שהילדים יקנו אותם, אינם כלום. מונעים אותם או מתקנים אותם בקלות הגדולה ביותר. אבל אותם פגמים שאנחנו עצמנו מנחילים להם, כשאנחנו הופכים את דיבורם לעמום, מבובל וביישני, כשאנחנו מבקרים את נימתם בלי

20. הדבר אינו בלי יוצאי דופן. לא פעם הילדים שבתחילה מצליחים פחות מכולם להיות מובנים נעשים אחר כך המחרישים את האוזניים ביותר, משעה שהתחילו להגביה את קולם. אבל אם אצטרך להיכנס לכל הפרטים הזעירים האלה לא אגמור לעולם. כל קורא בר דעת צריך לראות שהעודף והחסר, הנגזרים שניהם מאותו קלקול עצמו, מתוקנים במידה שווה בשיטתי. אני רואה את שני הכללים האלה כבלתי נפרדים: תמיד די, ולעולם לא יותר מדי. מן הראשון, אם הוא מבוסס כראוי, נובע השני בהכרח.

הרף ומפשפשים בכל מילה שלהם, אלה אינם מתוקנים לעולם. אדם שלא למד לדבר אלא בחדרי הטרקלינים יובן בקושי בראש גדוד, וכמעט שלא יכבוש ברושם את ההמון בשעת מהומה. למדו את הילדים קודם כול לדבר אל גברים, הם ידעו היטב לדבר אל נשים כשייגדרו.

גדלו את ילדיכם בכפר, בכל פשטותו הגסה של השדה, והם יקנו שם קול צלול יותר. לא ידבק בהם שם הגמגום המבולבל של ילדי העיר, וגם לא ידבקו בהם המבטא או הניבים של הכפר, או לפחות הם ייפטרו מהם בקלות, כאשר המורה החי איתם מיום שנולדו, וחי איתם מיום ליום באופן בלעדי יותר, ימנע או ימחק בצחות לשונו את חותם לשונם של הכפריים. אמיל ידבר צרפתית צחה כמו זו שאני מייטיב לדעת, אבל הוא ידבר אותה בבירור רב יותר ויהגה אותה טוב ממני בהרבה.

הילד הרוצה לדבר אינו צריך להאזין אלא למילים שהוא יכול להבין, ולומר רק את אלה שהוא יכול לבטא. המאמצים שהוא עושה לשם כך מביאים אותו לכפול את אותה הברה, כאילו כדי להתאמן בהגייתה בבירור רב יותר. כשהוא מתחיל לגמגם, אל תתייסרו כל כך בניסיון לנחש מה הוא אומר. התביעה שיקשיבו לך תמיד היא גם היא מין שלטון, וליד אל יהיה שלטון כלשהו. דייכם שתדאגו בתשומת לב רבה למה שהוא צריך. עליו להתאמץ להסביר לכם את מה שאינו מובן. ובוודאי שאין למהר ולדרוש ממנו שידבר. הוא ידע לדבר מעצמו היטב, ככל שיחוש בתועלת שבדבר.

אמת, מבחינים בכך שמי שמתחיל לדבר מאוחר מאוד אינו מדבר לעולם בבירור כמו האחרים. אבל אין זה מפני שדיברו מאוחר שאיבר הדיבור נשאר מעוכב, אלא להפך: מפני שהם נולדו עם איבר מעוכב הם מתחילים לדבר מאוחר. שאם לא כן, מדוע ידברו מאוחר יותר מן האחרים? האם יש להם פחות הזדמנויות לדבר? והאם מדרבנים אותם פחות? להפך. הדאגה שהעיכוב הזה מעורר, מרגע שמבחינים בו, גורמת שמתייסרים בהרבה יותר כדי להביא אותם לגמגם מאשר אצל אלה שהגו בשעה טובה יותר, והלהיטות הלא מוצלחת הזאת עשויה לתרום הרבה לבלבול דיבורם, שבפחות חיפזון היה להם זמן לשכלל אותו יותר.

לילדים שמאיצים בהם יותר מדי לדבר אין זמן לא ללמוד לבטא כראוי ולא להבין כראוי את מה שמשימים בפיהם. ואילו כשמניחים להם לנוע מעצמם, הם מתאמנים קודם כול בהברות הקלות ביותר להגייה, ובצרפם אליהן בהדרגה משמעות כלשהי שמבינים אותה מתנועותיהם, הם נותנים לכם את מילותיהם לפני שהם מקבלים את שלכם. מכך יוצא שאינם מקבלים את אלה אלא לאחר ששמעו אותן. ומכיוון שאינם נחפזים להשתמש בהן, הם מתחילים בתצפית טובה על המשמעות שאתם נותנים להן, וכשהם מוודאים אותה הם מאמצים אותן.

הרעה הגדולה ביותר שבחיפזון שבו מביאים את הילדים לדבר לפני גילם אינה שהדברים הראשונים שאומרים להם והמילים הראשונות שהם אומרים חסרי כל משמעות בעיניהם, אלא שיש להם משמעות אחרת משלנו בלי שנדע להבחין בכך, ובאופן שמתוך מראה של תשובה מדויקת מאוד הם מדברים אלינו בלי להבין אותנו ובלי שנבין אותם. בדרך כלל עמימות כאלה הן האשמות בהפתעה שמשליכים עלינו לפעמים דבריהם, דברים שאנחנו מייחסים להם מושגים

שהם לא צירפו אליהם. חוסר תשומת הלב שלנו למשמעות האמיתית שיש למילים בעיני הילדים נראה לי הסיבה לטעויותיהם הראשונות, והטעויות האלה, גם אחרי שנרפאו מהן, משפיעות על אופן חשיבתם לכל שארית חייהם. יהיו לי בהמשך לא מעט הזדמנויות להבהיר זאת בדוגמאות.

צמצמו אפוא כמה שאפשר את אוצר המילים של הילד. זהו חיסרון גדול מאוד שיהיו לו יותר מילים מאשר מושגים ושידע לומר יותר דברים מאשר הוא יכול לחשוב. אני מאמין שאחת הסיבות לכך ששכלם של הכפריים מדויק בדרך כלל יותר משכלם של בני העיר היא שהמילון שלהם מצומצם יותר. יש להם מעט מושגים, אבל הם משווים ביניהם היטב.

ההתפתחויות הראשונות של הילדות מתרחשות כמעט כולן בעת ובעונה אחת. הילד לומד לדבר, לאכול וללכת בערך באותו זמן. זו, כפשוטה, התקופה הראשונה של חייו. לפני כן אין הוא יותר ממה שהיה בבטן אמו, אין לו שום רגש ושום מושג, ובקושי יש לו תחושות. הוא אינו חש אפילו בקיומו עצמו.

*Vivit, & est vitae nescius ipse suae*²¹ [הוא חי, והוא עצמו אינו יודע על חייו דבר].

21. אובידיוס, טריסטיה, א.